

BULETIN

I INSTITUTIT
TË SHKENCAVET

BIBLIOTEKA PUBLIKE
"MARIN BARLETI"
SHKODER

BOTIM I INSTITUTIT TË SHKENCAVET

TIRANË 1949

REDAKSIA:

Kryeredaktor: MARK NDOJA
ALEKSANDER XHUVANI, SOTIR ANGJELI,
ALEKS BUDA, ZIHNI SAKO

BIBLIOTEKA PUBLIKE
"MARIN BARLETI"
SHKODER

LEGJENDA E SKENDERBEUT

DH. S. SHUTERIQI

H Y R J E

Në historinë e kaluar të popullit tonë, fytyra më e madhe heroike është ajo e Gjergj Kastriotit, Skënderbeut.

I marrë që i vogël peng nga sulltan Murati II, Gjergji, me gjithë se u rrit në Turqi (1), ku fitoi një famë të madhe për meritat e tij ushtarake dhe arriti në gradën e gjeneralit, thellë në zëmër, ai ushqeui dashurinë më të madhe për vëntlindjen dhe popullin e tij, të kërcënuar nga një armik që ishte bërë tmeri i Evropës së fundit të mesjetës. Gjergji ushqeui për këtë armik një urrejtje shumë të madhe, duke prituri kohën që t'i tregojë vëndin, me guximin e një Davidi, për të cilin mburret historia e popullit tonë dhe për të cilin bota s'i ka kursyer lavdet dhe nderimet.

Që një humanist shqiptar, shkodrani Marin Barleti (2), bashkëkohës i Skënderbeut, ai që e pavdekësoi heroin tonë në një vepër historiografike të çmuar. Barleti shkroi jetën e Skënderbeut, tregoi gjestat e tij dhe të popullit tonë. Vepra tij është një biografi pak a shumë e romancuar, si themi ne sot, po ku, përkrah fantazisë dhe legjendës, nuk mungojnë edhe të vërtetat historike. Gjer më sot, ajo ka qënë vështruar si një burim kryesor për historinë e Skënderbeut dhe të kohës së tij.

Një letërsi e tërë e ka burimin të Barleti — përkthime, përshtatje, plagjiatë të shumta — thuhet se në gjithë gjuhët e Evropës, që nga shekulli XVI e gjer më sot. Skënderbeu i ka qënë dhënë si shembull gjithë Evropës nga historianët dhe letrarët e shekujve të kaluar, si njeri i mëndjes dhe i zëmrës, i veprimt, si një hero i përsosur. Le të përmëndim përshtatjen që i bëri Barletit francezi Lavardin (1576), përshtatje që e shtyu poetin e famshëm të rilindjes franceze, Ronsard, të shkruajë një tingëllimë të bukur mi Skënderbeun (3).

Për popullin tonë, gjatë gjithë shekujve të robërisë otomane, gjatë gjithë provave të një robërimi të ri, gjer në ditët tona, Skënderbeu ka

1) Kjo është teza e njohur që nga Barleti. Në tjetër, pretendon se Sk s' ka qënë nonjëherë peng në Turqi. Kjo tezë e fundit i heq lujat bukuri personës së Sk., i cili, si peng, mendonte për shpëtimin e vëndit të tij. Ajo është e lidhur gjithashtu me tezën që pretendon se Sk. nuk është prej origjine shqiptare, po sllave, tezë tendencioze, të cilën Frangu i Bardhë e ka lëtuat që më 1636, siç do ta shohim (DURHAM 44).

2) Barleti ka lindur rreth vitit 1450 Gjer më 1512, dihet se ishte gjallë (PALL.b 3-8).

3) LAVARDIN.

qënë heroi m'i math frymëzues për luftat e paprera kundër armiqve të shumtë dhe të pabarabartë të popullit tonë, për bashkimin e tij nën një flamur të vetëm.

Vepra e famëshme e humanistit shkodran nuk do parë vetëm si një traktat i thjeshtë historiografie, që autori përpiloi për të na treguar ato që pa dhe dëgjoi. Barleti është një humanist sepse, me veprën e tij, ai u përpoq të tregojë seç kishte esencialisht të lartë dhe njerëzore fytyra e Skënderbeut, me qëllim që kjo fytyrë, me shembullën e saj, të shërbente për të mbajtur gjallë n'Evropë dhe veçanërisht brënda në Shqipëri, shpirtin e hakmarrjes, të revanshit, kundër Turqisë invaduese, që kishte shpëtuar nga një prej armiqve të saj më të zot. Shqiptarët duhej të frymëzoheshin nga kjo vepër, t'ushqeheshin me ndjenjën e urrejtjes kundër sunduesit të tyre. Kështu do kuptuar vepra e Barletit. Dhe, në të vërtetë, këtë rol ajo e ka lojtur mi nërgjegjen kombëtare të popullit tonë, qoftë drejt për së drejti, qoftë me anë t'imituesve dhe përshtatësve të saj të shumtë.

Kur më 1621, një prej shkrimtarëve tonë më të herëshëm, Pjetër Budi, mendon t'organizojë në Shqipëri një kryengritje t'armatosur, me besim se populli jonë munt të çlirohej nga Turqia po të mos i mungonte ndihma nga jashtë, ai shkruan me mburrje të madhe për trimërinë e banorëve të «Matit, Bendës, Kurbinit, Tamadesë, Çermenikës, maleve të Krujës dhe t'Elbasanit», të cilat na dëshmon se thiren «viset e Skënderbeut» (4). Në këto vise, më 1621, zjente gjaku i kryengritjes dhe kujtimi i Skënderbeut ishte shumë i gjallë. Tamam në Krujë, më 1610, një delegat i papës, Marin Bizzi, dëgjonte të këndohen «nga gjithë shqiptarët dhe në sy të turqëve» këngët që kujtonin gjestat e paharrueshme të Skënderbeut (5).

Më 1635, një tjetër nga shkrimtarët tonë të vjetër, Frangu i Bardhë, auctor i të parit fjalor të shqipes, i cili e ka njohur Barletin, sepse e përmënt në veprat e tij (6) — pa dyshim duhet ta ketë njohur edhe Budi —, e quan me mburrje të madhe heroin tonë «morr të turqëve», të cilët i vunë emërin Skënderbej, kurse vetë shqiptarët i paskëshin thënë «kulshedra e Arbënit» (7). Frangu i Bardhë ka shkruar një libër mi Skënderbeun, ku provon origjinën e tij shqiptare, kundër një auctori bosnjak, që e kish nxjerrë heroin fis të vetin, bosnjak (8). N'atë libër, Bardhi shkruan: «S'kanë kaluar edhe kaçë vjeç që prej kohës së Skën-

4) PËRPARIMI 43. Mi lëvizjet kryengritëse të popullit tonë kundër Turqisë, në fund në shekujt XVI-XVII, boton disa dokumenta interesante LAMANSKY, nga arkivat e Venëdikut.

5) FISHTA 52.

6) BARDHI, a 198.

7) Id., a 197.

8) TOMKUM (sipas ROQUES 26).

derbeut e gjer më sot, që kujtimi dhe origjina tij të harrohen nga njerëzit tanë, të cilët e kanë zakon, në festat, të këndojnë, sipas mënyrës së të parëve, origjinën dhe gjestat e njerësve të tyre të shkëlqyer. Po të pranojmë se munt të gënjehemi lehtë me tradita që kanë të bëjnë me fakte tepër të lashta, do t'ish qesharake të mbushnim mëndjen se gjithë popullsia e një krahine të gjerë, që të mos themi e një mbretërie, munt të gënjehet mi një fakt që s'është edhe i largë» (9). Edhe këtë radhë, Bardhi e quan me mburrje Skënderbeun «Kulshedra e Arbënit» (10).

Nuk munt t'i besohet udhëtarit turk Evlia Çelebi për gjithçka na mëson mi Shqipërinë e shekullit XVII. Po ne mendojmë se i duhet besuar kur na dëshmon se një lagje e Ohrit mbante, në kohë të tij, emërin e Skënderbeut (11). Në të vërtetë, ky njeri kapërxeu nga «viset e Skënderbeut», nga Elbasani, Tirana, Leshi, po emërin e heroit as që e zefare me gojë, sikur të mos jetë interesuar fare për të, sikur të mos ketë dëgjuar asgjë për të n'ato vise. Pa dyshim, udhëtarit turk që vinte në Shqipëri të mbledhë ushtarë për sulltanin, nuk i pëlqente aspak të na flasë për «tmerin e turqëve», kur na flet mi vëndet ku Skënderbeu shpartalloi me dhjetëra ushtëri të sulltanit, në një kohë kur fama e heroit nuk ishte shuar aspak -- përkundrazi (12). Për shënimin e tij mi lagjen e Ohrit, munt t'i besojmë edhe më shumë, sepse edhe sot e gjejmë të gjallë traditën që e lth Skënderbeun me afëritë e këtij qyteti dhe me liqenin e tij (13).

Në këtë mënyrë, në shekullin XVII, emëri i Skënderbeut frymëzonte përpjekjet e popullit tonë për liri dhe ishte i shtrënjtë për të.

Kujtimi i Skënderbeut dhe i luftave të tij kundër Turqisë shërbeu për forcimin e nërgjegjes kombëtare të popullit tonë në shekullin XIX. Udhëtarit frances Ami Boué na thotë se shqiptarët i kujtojnë gjithmonë Skënderbeun dhe «prijësit e tyre të tjerë me të cilët thyen otomanët» (14). Gjithatë, na dëshmon se armët e heroit në muzeun Belveder të Vienës qenë bërë «objekt i një lloj kulti nga ana e shqiptarëve» (15).

9) Sipas HECQUARD 251.

10) Sipas ROQUES 52.

11) EVLIA ÇELEBI 126.

12) Udhëtimi i Evlia Çelebisë nëpër Shqipëri është i vitit 1680. Më 1685, Bogdani botonte veprën e tij *Cuneus prophetarum*, në të cilën gjejmë një vjershë dedikuar autorit nga i kushëriri tij Llukë Bogdani, dhe ku përmendet me mburrje Sk. 13) KOPËSHITI LETRAR ka botuar dy gojëdhana të Sk. në Rrajcë dhe në Liqen i Ohrit. Sipas kësaj të fundit, liqeni i Ohrit s'ka bërë kosa, sepse, një natë që Sk. flinte arës së tij, ato bënin kaqë shumë, sa nuk e llinin të mbyllë synë; prandaj heroi i nëmi dhe ato u shuan n'atë liqen. Në Rrajcë kemi parë një «shkamb të Sk.» Nuk po e përmëndim si traditë faktin se emëri i Ohrit gjindet edhe te një këngë arbëreshë mi Sk., për arësytet që do të shihen më poshtë.

14) AMI BOUE, a IV, 121.

15) Id, a IV, 418.

Në mes të viteve 1874-76, Naimi, duke kaluar nga Viena, nuk mungoi të vejë dhe t'i admirojë këto armë (16), që ishin simboli i kohës kur Turqia nuk qe e zonja ta mposhtë popullin tonë, dhe simboli i rezistencës së vazhduar të shqiptarëve, rezistencë që tani ishte këmbyer në një përpjekje mjaft t'organizuar kundër Turqisë (17) dhe që, me rilindjen tonë kombëtare, do të përfundonte me çlirimin e plotë të vëndit më 1912.

Edhe përpara Naimit, patriotët tonë të rilindjes kanë qënë inspiruar prej kujtimit të Skënderbeut. Kështu Jani Vretua e ka nisur aktivitetin e tij letrar duke lexuar, më 1847, në Janinë, një histori të Skënderbeut. Kjo e shtyu të shkruajë atë vit një vjershë që mban tamam titullin *Istori e Skënderbeut* (18). Spiro Dineja na dëshmon se, kur këndoi dhe ai historinë e Skënderbeut, mbeti «shum i mallëngjyer» dhe shton: «munt të them që kush prej shqiptarëve s'ka kënduar Historin' e Gjergj Kastriotit (Skënderbeut), nukë munt të bënet mëmëdhetar i vërtetë, se këtu do të shohë e do të çuditetë e do të mahnitetë me mëndjen e me trimërinë që kanë rrëfyerë stërgjyshit tanë» (19). Rolin që do loste një histori e Skënderbeut shqip për zhvillimin e ndjenjës kombëtare të popullit tonë, e kanë kuptuar mirë patriotët dhe shkrimtarët e rilindjes: kjo ishte një dëshirë e madhe e kohës nër shqiptarë. Këtë dëshirë e përmbushën, sado pak, themeluesit e Shoqërisë së Stambollit, me pendën e Vaso Pashës. Te Alfabetareja që ata botuan më 1879, Vaso Pasha ka shkruar një histori të shkurtër të Shqipërisë, nën titullin *Shqypnija dhe Shqyp-tart*. Në këtë shkrim, historia e Skënderbeut zë vëndin kryesor. Auktori na thotë: «Kujtojm qì për me bamun një pun të plot e me forcue të zanunit bes të gjith shqyphtarvet asht ndevojë edhe me kallxue e me dyftue, se si jetuene para nesh» (20). Në këtë mënyrë e çmonin rilindasit rolin e njohjes së historisë kombëtare për forcimin e nërgjegjes kombëtare, për bashkimin e popullit tonë kundër Turqisë, për «me forcue të zanunit bes», si thotë Vaso Pasha. E ç'munt ta bënte këtë më mirë se shembulli i lavdishëm i Skënderbeut? Ky «jetoi në faqe të bota por si Turk — shkruan Vaso Pasha —; por në zembër të veht ishte gjithëmon Shqyp-tar, e nuk e harrojë kurr se i kuj bir ishte e se çë far gjaku kishte në trup të veht» (21). Nënkuptimi është i qartë: ne patriotët e sotmë, kërkon të thotë Vaso Pasha, edhe pse jemi nëpunës të Turqisë dhe shtiremi besnikë

16) NAIMI 74.

17) Bushatllinjë, Ali pashë Tepelena, kryengritjet e Zylyfta Podës, Tafil Buzit, Zenel aga Gjolekës, Rrapo Hekalë, para dhe pas Tahzimatit, etj.

18) SHQIPËRIA, Nr 16 dhe 17. Vrethia diete mirë vetëm greqishten. Pra, më 1847, ai munt të ketë kënduar të parën histori të Skënderbeut në Moskë më 1812, greqisht, *Epitomi tis Istorias tu Kastriotu*, e cila duket të jetë një përkthim nga frëngu DUPONCET (sipas PETROVITCH 105).

19) DINE faqe II-III.

20) ALFABETAREJA 43.

21) Ibid. 58.

të saj, në zëmër jemi «gjithëmon Shqypfar» dhe këtë nuk e harrojmë kurrë. Në të vërtetë, kjo ngjau me shumë patriotë të rilindjes sonë.

Punën që filloi Vaso Pasha, duke e ditur se kaqë ish fare pak dhe se, një ditë, duhej të shkruhej shqip një histori e madhe e popullit tonë dhe e Skënderbeut (22), këtë punë e kreu Naimi më 1898, me poemën e tij të math epik *Istori e Skënderbeut* (23). Ishte koha kur në rrethet e patriotëve flitej sheshazi për një shkëputje të plotë nga Turqia, për një liri të plotë. Ahere populli jonë s'munt të kënaqej më me premtimin e një autonomie që Turqia bënte që më 1878-79, pa e dhënë kurrë. Ahere, Sami Frashëri bënte gati për shtyp veprën e tij *Shqipëria ç'ka qënë, ç'është dhe ç'do të bëhetë*, botuar më 1899, ku ai shkruante nekrologjinë përbuzëse dhe urrejtëse të Turqisë së sulltanëve, duke lëshuar kushtrimin më të fortë për ringjalljen e «besës» së dhënë në Prizren, për bashkimin e popullit tonë nën flamurin çlirimtar të Skënderbeut, për liri të plotë. Këtë kushtrim lëshoi më 1898, me emërin e Skënderbeut, Naimi, duke kënduar jetën dhe gjestat e heroit të math, të cilin, sipas shembullit të Barletit dhe të Homerit, na e përshkruan si një hero të përsosur të tipit klasik. Andaj edhe vepra tij u bë, shpejt, ungjilli i vërtetë i lëvizjes sonë kombëtare të rilindjes.

Në këtë mënyrë kujtimi i Skënderbeut e ka frymëzuar popullin tonë gjatë shekujve në përpjekjet e tij çlirimtare kundër Turqisë dhe kundër imperialistëve të ndryshëm që shkelën ose deshën të shkelin vëndin tonë. Prandaj Sekretari i Përgjithshëm i Partisë sonë të Punës, shoku Enver Hoxha, ia kujtoi me nderim emërin Skënderbeut në krye të Raportit të K. Q. të Partisë, në Kongresin e I-rë të P. K. Sh. Shoku Enver Hoxha ka folur kaqë herë mi traditat e shëndosha të popullit tonë (24), tradita që ne akoma i njohim shumë pak dhe që duhen njohur më së miri.

Qëllimi i këtij studimi është që të bëjmë të njohur legjendën e heroit tonë të math, Gjergj Kastriotit, Skënderbeut, kujtimin që la ai në

22) Ibid. 67.

23) Një shkrimtar pak i njohur i kolonisë së Misirit, Thimi Krei, nga Krushova e Manastirit, disa vjersha të të cilit janë botuar te DINE. Ka lënë një përkthim (vetëm pjesën e parë) të një historie të Sk. nga greqishtja, bërë 1877-78, siç duket edhe ky pas botimit grek të Moskës, 1812. Një tjetër patriot i Misirit, Thimi Brandi, kishte lënë të holla që të ngrihet një statujë e Sk. Edhe ky jetonte në kohë të Th. Kreit dhe ka botuar një libër, *Alcanika paraponá*, Athinë. Po në kohë të Th. Kreit, folkloristi shkodran, Zef Jubani (1818-1880), ka shkruar siç duket italisht, një *Jetë të Skënderbeut*, që nuk u botua. Nuk dimë seç u bë dorëshkrimi i kësaj vepre, që ka qënë në dorë të poetit Filip Shiroka.

24) V. fjalimet e mbajtura nga shoku Enver Hoxha gjatë udhëtimit të tij në jugë, në Shtator-Tetor 1947, ku flet mi luftat e ishatarëve të Mallakastrës dhe Kurveleshit kundër Tanzimatit dhe bejlerëve vëndas, mi Koto Hoxhin, Çerçiz dhe Bajo Topullin, Spiro Bellkamenin, Themistokli Gërmenjin, Selam Musanë dhe luftën e Vlorës, Avni Rustemin etj. (BASHKIMI 1947, Nr 856, 859, 862, 870).

letërsinë popullore dhe, përglithësisht, në mëndjen e popullit tonë. Po legjenda e Skënderbeut ka dhe një histori të sajën, e cila meriton gjithashtu të njihet, duke kapërxyer nëpër të me anë të kritikës që do të zbulojë çka është dhe çka nuk është prej burimi popullor n'atë legjendë. Së fundi, ky studim do të na hedhë në disa çështje me rëndësi për historinë e folklorës shqipe, të kulturës sonë popullore.

PJESA E PARË

SKËNDERBEU NË POEZINË EPIKE T' ARBËRESHËVE T'ITALISË

Arsyeja për të cilën po merremi një herë me kujtimin që la Skënderbeu te arbëreshët e Italisë, është kjo: ta vështrojmë çështjen historikisht.

Njohja e folklorës së kolonive arbëreshe që u krijuan gjatë shekujve në Greqi, Itali dhe gjetiu, ka një rëndësi shumë të madhe për historinë e folklorës sonë, të kulturës sonë popullore. Duke ditur kohën e themelimit t'atyre kolonive, ne kemi disa data mjaft të sigurta për të caktuar vjetërinë e disa prallave, këngëve, proverbeve, zakoneve etj. të popullit shqiptar.

Pa dyshim, studimi i historisë së folklorës shqipe paraqit vështirësi të mbledha, kryesisht se gjuha jonë u shkrua pak si vonë dhe shkrimi saj që tepër pak i përhapur në shekujt e kaluar, vështirësi që caqet historike për të cilat folëm më lart i lehtësojnë mjaft. Pastaj, sepse arbëreshët e shpërngulur në të huaj nuk mbetën pa pësuar influencën e rrethit ku u vëndosën. Vështirësia e madhe është ahëre të diktosh atë që është arbëreshe, d. m. th. stërgjyshore shqiptare, dhe atë që është e huaj në letërsinë popullore dhe traditat e tjera të kolonive. Po vështirësi të këtij lloji has çdo histori, sepse influencimet reciproke s'janë shkaktuar vetëm nga shpërnguljet e popujve, po dhe nga gjithfarë rrethanash të tjera, siç janë ato të bashkëjetesës dhe të fqinjësisë në radhë të parë.

Për sa u takon këngëve mi Skënderbeun që kanë arbëreshët e Italisë, problemi, si do ta shohim, i paraqit gjithë vështirësitë e përmendura, po në mënyrë më të kufizuar, sepse heroi jonë njihet mjaft mirë nga historia dhe sepse njihen me mjaft saktësi datat e shpërnguljeve arbëreshe n'Itali.

I. -- SHPËRNGULJET ARBËRESHË N'ITALI

Këto shpërngulje kanë ngjarë në kohë të ndryshme dhe në proporcione të ndryshme. Të parat që njihen, janë ato të shekujve XIII-XIV dhe qenë të vogla (25).

Ato më me rëndësi filluan për së gjalli të Skënderbeut. Dihet së ky pat marrëdhënie të ngushta me mbretërit e Napolit, Alfonsin V dhe Ferdinandin I. Këta e ndihmuan Skënderbeun në luftat e tij dhe ai i ndihmoi me ushtri kur ia patën nevojën. Skënderbeu ka patur edhe feuda matanë detin, në Puglia. Në kohë të tij u formuan, nga ushtarë shqiptarë sidomos, të shpërngulur me gjithë familje, disa prej kolonive të Kalabrisë dhe Sigelisë (26).

Shpërnguljet më të mbëdha ngjanë pas vdekjes së Skënderbeut (27) dhe, kryesisht, pasi ranë Kruja dhe Shkodra (1478-79), gjatë viteve të fundit të shekullit XV, kur familje të tëra lanë brigjet e vëntliadjes që të mos pësojnë sundimin otoman (28).

Më 1533-34, ngjau një shpërngulje e re, jo më nga viset tona, po nga një skelë e vogël e Moresë, e populluar shekuj më parë me arbëreshë: Korone (29). Atë vit, ky qytet ra në dorë të turkut dhe togje arbëreshe lanë vëndin e erdhën n'Itali. Kjo shpërngulje ka një rëndësi të veçantë për punën tonë, sepse, si do ta shohim, folklori arbëreshe e Italisë ka marrëdhënie të ngushta me folklorën greke.

Në shekujt XVII-XVIII, ngjanë edhe disa shpërngulje më të vogla, nga viset tona (30).

Nga cilat vise të Shqipërisë vinin këta të raskapitur? Sidomos nga juga. Këtë e provon dialekti toskë që kanë shumica e kolonive (31) dhe rriti tyre ortodoks. Me gjithatë, duhet shënuar se, në shekujt XV-XVI, dialektet tona të veriut dhe të jugës, të pakën nga ana fonetike, duket t'ishin më pranë njeri-tjetrit nga ç'kanë qënë gjer më sot. Pastaj, ortodoksizmi, sado i rrallë, hasej edhe në veri.

Kolonitë e shumta arbëreshe që u krijuan matanë detin, u përzjenë midis tyre. Kështu vlen të përmëndim këtu se, disa nga të raskapiturit e Korones, u shpërndanë edhe nëpër fshatrat e populluara që më parë nga arbëreshë t'ardhur nga vëntlindja, në Kalabri dhe Siqeli (32). Kjo përzjerje la gjurma në zakonet, gjuhën dhe letërsinë gojore të kolonive ku u bashkuan elemente prej origjine të ndryshme.

26) DORSA 61; COCO 11; SCHIRO c, faqe IX, XX, XLV.

27) Data e vdekjes së Sk. është objekt diskutimi. Duket se ajo e vërteta është viti 1468 dhe jo 1467 (GEGAJ 148, n. 1).

28) DORSA 62-63; TRECCANI, II, 92.

29) DORSA 64; COCO 12. Të tjerë arbëreshë duken të kenë ardhur nga Morea më 1647 (ZANGARI 30).

30) DORSA 65; TRECCANI ibid.

31) MARCHIANO, d 16.

32) DORSA 74; COCO 12; SCHIRO c, faqe XXXIII, LXXXIV.

II. - MBLEDHJA E KËNGËVE MI SKËNDERBEUN NËR KOLONITË ARBËRESHE T'ITALISË

Interesi që treguan arbëreshët e Italisë për të mbledhur letërsinë e tyre gojore, është i herëshëm. Mbledhja e parë folkloristike që na ka arritur prej tyre, është e mezit të shekullit XVIII (33), d.m.th. e kohës kur do të zgjohet një interes i math e i përgjithëshëm n'Evropë për letërsinë popullore, veçanërisht për poezinë. Ka shenja që arbëreshët e Italisë të jenë interesuar që në shekullin XVII për këngët e tyre popullore (34).

Folkloristët e parë arbëreshë që njohim, janë gjithmonë prej kolonive të Siqelisë, ohe të dy Darat: Gavril plaku (1765-1820) dhe i biri Andrea (1786-1872), njeri gjysh dhe tjetri baba i shkrimtarit dhe folkloristit Gavril Dara i ri (1826-85). Këta ishin nga Palazzo Adriano, pranë Palermos (35). Pas tyre, le të përmëndim nga folkloristët e tjerë arbëreshë të Siqelisë Dhimitër Camarda-n (1821-1882) dhe Guiseppe Schiro-në (1865-1927).

Në Kalabri, disa nga arbëreshët që mblodhën folklorë jnë: Cesare Marini dhe Rafaele Lopez nga S. Demetrio Coronë, Felice Staffa nga Falconara, Vincenzo Dorsa nga Frascineto, Guglielmo Tocci nga S. Cosmo, Costantino Tocci nga Vaccarizzo, Alessandro Becci nga S. Sofia (36), Antonio Santori nga S. Caterina (37), Antonio Scura nga Vaccarizzo (38)

33) Këto këngë u botuan te MARCHIANO b, nga një kondik i gjetur në Chieuti (Capitanata), i cili fillon më 1737 dhe mbaron më 1770. Këngët janë të dialektit të kolonisë arbëreshe të Mezzojuso-s në Siqeli (SCHIRO c, faqe LXVI). Në Chieuti i dërgoi prifti Nicola Figlia, i cili ka shërbyer, në këto dy qëndra kaqë të larga t'Italisë, me vjet. Figlia ka shkruar dhe vetë vjersha n'atë dialekt (id. 151-311).

34) Kënga e parë arbëreshe e mbledhur n'Itali (edhe kjo në Siqeli), gjindet në dorëshkrimin e një fjalori shqip-italisht dhe italisht-shqip, si dhe të një gramatike të shqipes, të bazilianiit nga Mezzojuso, Nilo Catalano (1637-94). Është kënga shumë e njohur e *Pal Golemit*, botuar së pari më 1857 prej CRISPI 92 (vetëm tërë radhë), pastaj prej VIGO 697; RASPODI 86; BIONDELLI 92; MARCHIANO b, 52; SCURA 256; SCHIRO c, 22. Catalano ka veçur në Dhërm të Himarës si vikar apostolik dhe arqipeshk Durso (SCHIRO c, faqe LXII).

35) NAZIONE ALBANESE 5 6; SCHIRO c, faqe XXXIX-XL. Dara i ri trashëgoi prej tyre një dorëshkrim këngësh popullore me titull *Kënkat e plegërisë*, i datës 1765. Këtë vit lindi i gjyshi tij. A mos Dara plaku e pat trashëguar edhe ai dorëshkrimin nga një tjetër? Kondik i Chieuti t'provon se folklori arbëreshe e Siqelisë që mbledhur para vitit 1770. Edhe këngët që përmban ky kondik kanë si titull *Kënkat e plegërisë* (MARCHIANO b, faqe XXX dhe I). Nuk na besohet të jenë dy kopje të së njëjtës punë, po një titull i përbashkët, rjedhur nga fakti se arbëreshët ashtu i quanin këngët e tyre të vjetra.

36) MARCHIANO a, 206 n. 6.

37) RUGIERO 12.

38) SCURA, faqe V.

Michele Marchiano nga Macchi etj. Po m'i njohuri nga të gjithë, është i madhi poet Girolamo de Rada (1814-1903) nga Macchia. Dhe m'i vjetri që njihet, Francesco Avati nga Macchia, i cili që nënës i kolegjit arbëresh në S. Benedetto Ullano (Kalabri), rektor i këtij dhe më vonë profesor n'Universitetin e Urbino-s (Marche) (39).

* * *

Të parën këngë arbëreshe mi Skënderbeun e botoi Vincenzo Dorsa më 1847. Është ajo që kemi titulluar më poshtë *Skënderbeu dhe Vdekja*. Dorsa e botoi vetëm të përkthyer italisht (40).

Te auktorët e vjetër arbëreshë përpara Dorsës, si Rodotà, Angelo Masci, Giuseppe Crispi, s'kemi diktuar asnjë fjalë ose aluzion mi këngët e Skënderbeut, me gjithë se këta flasin gjerë mi kolonitë e tyre dhe traditat e këtyre kolonive. As Petrotta, informues i begatë, nuk shënon gjë mi këngët e Skënderbeut përpara Dorsës. Po më 1831, udhëtari frances Didier shkruan se te arbëreshët e Kalabrisë gjinden disa ballada mi Kostandinin, «të vëllanë e Skënderbeut» (41). Është fjala për këngën shumë të njohur të *Kostantinut të vogël*, që në Shqipëri ka zakonisht për hero *Aga Ymerin*. Camarda e ka kundërshtuar me të drejtë këtë atribucion që përmënt Didier dhe që ai vetë duket ka dëgjuar nër arbëreshë (42).

I pari që i botoi gjithë këngët arbëreshe mi Skënderbeun, që de Rada, në mbledhjen e tij të famëshme folkloristike të vitit 1866: *Rapsodie d'un poëma albanese raccolte nelle colonie del Napolitano*. De Rada botoi telë këngë, nga të cilat e shtata është ajo që pat botuar Dorsa më 1847. Ja këngët sipas radhës që mbajnë në librin e tij (48):

1) *Trimi dhe Vasha*, 2) *Motra e Skënderbeut*, 3) *Skënderbeu dhe Miloshini*, 4) *Martesa e Skënderbeut*, 5) *Skënderbeu dhe Ballabani*, 6) *Vjera e keqe*, 7) *Skënderbeu dhe Vdekja*, 8) *Vdekja e Skënderbeut*.

Dihet se de Rada e kishte gati për shtyp mbledhjen e tij folkloristike më 1861 (44). Dihet dhe se de Rada mblodhi folklorë të pakën në

39) MARCHIANO a, 324-25. De Rada thotë se Avati ish fis i tij nga e ëma, se «që i pari mbledhës i *Rapsodive kombëtare*» së vdiq rreth 1860 (MARCHIANO e, 20). Sipas MAZZIOTTI, vëndin e tij si rektor në S. Benedetto Ullano e zuri Variboba, poeti i njohur arbëresh i shekullit XVIII.

40) DORSA 160. U riprodhua italisht nga CAMARDA, faqe XVI n. a. i përkthyer frëngjisht nga DORA D'ISTRIA 404; anglisht nga TOZER, II, 217; shqip nga MITKO 98.

41) DIDIER 108-10 (sipas PALL b, 47). Ky auktor ka botuar edhe fragmente këngësh arbëreshe përkthyer frëngjisht (PETROTTA 204). Të njëjtën gjë dëshmojnë edhe BIONDELLI 86 dhe PITRE, 145-46.

42) CAMARDA, faqe LVII. Sk. ka patur këta vëllezër: Stamisha, Reposi, Kostandini. Ky i fundit njihet fare pak dhe duket se vdiq para vitit 1438, i helmuar nga sulltani. Duket se nuk është e vërtetë që sulltani të ketë helmuar edhe të dy vëllezërit e tjerë të Sk. (GEGAJ 42 dhe n. 3).

43) DE RADA s'i titullon këngët. Titujt po ua vëmë ne, pjesërisht sipas shembullës së RUGIERO, DE GRAZIA dhe SCURA.

44) COMPARETTI 40 (sipas PETROTTA 208).

këto koloni të Kalabrisë, vetë ose me anë miqsh: S. Cosmo (fshati i së glyshës), S. Demetrio Corone (ku bëri shkollën e mesme dhe shërbeu disa vjet si mësues), Cerzeto, Plataci, Porcile, S. Sofia dhe Macchia (vëntlindja e tij dhe e pak të njohuri Avati) (45).

Nër ata që e ndihmuan de Radën në punën e tij prej folkloristi, me lëndë, këshilla etj, qenë Nicola Jenò de ' Coronei nga S. Demetrio Corone, i cili ka shkruar parathënien e *Rapsodive* më 1866, Dorsa, Basile, Santori, (1819-94) dhe një farë Luigi Petrassi nga Cerzeto (46).

Punën e folkloristit, de Rada e nisi më 1833, sapo mbaroi kolegjin arbëresh të S. Adrianit në S. Demetrio (47). Që ahëre ai kishte për shok Angelo Basilen. De Rada jo vetëm që mblithte këngë, po edhe krijonte të tilla vetë në frymë popullore, nga të cilat nonjë edhe nisi të këndohej në fshatin e tij, si na e thotë vetë (48).

Prej bashkëpunëtorëve të de Radës, Dorsa pat botuar këngën *Skënderbeu dhe Vdekja* më 1847. Nga shënimet e de Radës në *Rapsoditë* del që Basile duhet t' ketë njohur këngën *Vjerra e keqe* (49). Ky vdiq më 1850 (50); pra kënga njihej gjashtëmbëdhjetë vjet para se ta botonte de Rada. Prej Santorit, ky pat një dorëshkrim me këngë popullore (51), ku, sipas Rugiero-s që e ka patur dhe përdorur edhe ai, rezulton të gjin-deshin variantet e këngëve 5-8, d.m.th. të katër këngëve të fundit që boton de Rada (52). Këto katër këngë njiheshin para vitit 1861, kur ishin gati për shtyp *Rapsoditë*.

Si mbledhës të mëpastajmë të këngëve, njohim Alessandro Smilari, për të cilin na flet Rugiero dhe që ishte nga një fshat ku traditat arbëreshe ruheshin mirë gjer më 1876, duket nga Plataci (53). Sipas Rugiero-s, Smilari kish ahëre për shtyp disa këngë popullore arbëreshe, në përkthimin e tyre italisht dhe në prozë, në mes të cilave këngët 5 dhe 7 mi Skënderbeun. Nuk dimë në se botimi tyre u bë atë kohë. Po më 1891, Smilari botoi, në një prozë italiane të stilizuar, jo vetëm ato të dyja, po dhe këngën 3, si dhe një fragment prej kësaj kënge, të hedhur veç dhe të ndryshëm pak (54).

Vetë Rugiero na mëson se këngën 5 e ka dëgjuar të këndohet më se një herë, veç me këtë ndryshim: në të nuk përmendet emëri i Balla-

45) DE RADA b, 1-2.

46) Emërat e tyre de Rada i përmënt në shënimet e *Rapsodive* dhe në parathënien e *Rapsodie Nazionali* (ribotim i të parave, 1883-87).

47) DE RADA b, 1.

48) DE RADA a, faqe VIII.

49) RAPSODIE 82.

50) SCURA 136.

51) DE RADA b, 2.

52) RUGIERO 87, 88, 100, 102.

53) Id. 87, 92, 100.

54) SMILARI 31, 52, 53, 58.

BIBLIOTEKA PUBLIKE
"MARIN BARLETTI"
S H K O D E R

banit, po vetëm thuhej «renegati». Rugiero nuk na thotë se ku e ka dëgjuar këngën. Ndofta në Lungro, Falconara, Caraffa ose Vena, ku duket të ketë kërkuar dhe ai vetë folklorë arbëreshe (55). Me qenë se gjithë këngët që njohim mi Skënderbeun janë toskërisht, mendojmë se kolonia e Venas duhet përjashtuar nga ky supozim, sepse atje flitet gegërisht (56).

Nërsa Rugiero është huajtur nga Santori, de Rada dhe Smilari, për variantet e tij të stilizuara në vargje italishte, de Grazia, që i botoi të tetë këngët më 1889, i mori të gjitha nga de Rada. Edhe ky i vuri në vargje italishte, po duke dhënë për secilën edhe përkthimin italisht që kishte bërë de Rada vetë në *Rapsoditë* e tij.

Më 1912, këngët u ribotuan, kësaj here shqip, nga Scura. Ky s'e ka këngën 6, ndofta jo sepse nuk e njohu, po sepse nuk desh ta botonte, me që atje bëhet fjalë për një bir që keqpërdor tëmën. Variantet e Scuras janë të gjitha toskërisht dhe, sado pak, ndryshojnë prej atyre të de Radës, të cilin ai duhet ta ketë pasur me gjithatë si burim (57).

Duke ditur se në cilat koloni mbledhën folklorë de Rada dhe shokët e tij, duhet që këngët e Skënderbeut t'ekzistojnë në: S. Cosmo, S. Demetrio Corone, Cerzeto, Plataci, Porcile, S. Sofia, Macchia, Frascineto, S. Caterina, Vaccarizzo. Munt të kenë ekzistuar edhe në Lungro, Falconara dhe Caraffa, ku duket të ketë dëgjuar njerën prej tyre Rugiero. Nuk na besohet të kenë ekzistuar në Vena.

Përveç Caraffa dhe Vena, të cilat gjinden në rrethin e Catanzaro-s, më në jugë, gjithë fshatrat e tjera që përmëndëm gjinden në rrethin e Cosenza-s, ku janë grumbulluar shumica e kolonive arbëreshe t'Italisë — 30 mi 79 koloni (58). Të gjitha janë pra në Kalabri. Le të shënojmë se Falconara, Lungro dhe Porcile janë pak si të veçuara nga shoqet e tyre, po jo dhe lark.

Nga të katërmbëdhjetë fshatrat që përmëndëm, fare pakje në mes tyre, thuaj se grup së bashku, janë S. Cosmo, S. Demetrio Corone, Ma-

55) RUGIERO 87 si dhe 83, 85, 92, 103.

56) LA CALABRIA 1890. Nr 7, ka botuar një variantë të këngës

Kostantini dhe Garentina, gegërisht, të mbledhur në Vena. Këngën e njohim nga ribotimi që bën SHISHMANOV (variantet) 3, 17, bashkë me një variantë tjetër gegërishte nga S. Nicola, botuar herën e parë po në LA CALABRIA 1892, Nr. 11. Tekste të tjera nge poezia popullore e Venas dhe S. Nicolas, janë ribotuar dhe nga ZINGARI 161-171, sipas LA CALABRIA 1890-92.

57) Si mbledhës i fundit i këngëve të Sk. duket të jetë BILOTTA, të cilin s'e njohim direkt. Ky i mbledhi këngët në Frascineto, fshat i Dorsës, dhe botoi dy prej tyre, nga të cilat e para quhet *Kënka e Skënderbekut*. Sipas një fragmenti të saj botuar nga SEREMBE 34, duket të jetë një përzierje në mes këngëve *Sk. dhe Ballabani* dhe *Sk. dhe Vdekja*. Pra këngët këndoheshin në Frascineto.

58) Sipas SCURA 141-43.

Macchia, S. Sofia. Vaccarizzo (59). Në tri të parat, de Rada ka jetuar me vjet në rini të tij; Vaccarizzo është fshati i Scura-s; S. Caterina e Santorrit, me gjithë se nuk është ngjitur me shoqet, prej tyre e ndan vetëm një lumë, Crati; për krah saj është Cerzeto (60).

Kështu, kolonitë që më me siguri duhet t'i kenë patur këngët mi Skënderbeun, janë këto: S. Cosmo, S. Demetrio Corone, Macchia, S. Sofia, Vaccarizzo dhe S. Caterina, ku punuan dhe jetuan Santori, De Rada dhe Scura.

Qendra e këtyre kolonive është S. Demetrio Corone, e cila, më 1794, u bë qendra kulturele e arbëreshëve të Kalabrisë, me transferimin aty të kolegjit arbëresh të S. Benedetto Ullano-s. Në këtë kolegji u formuan pjesa më e madhe e arbëreshëve të shkolluar, e lettrarëve dhe e folkloristëve arbëreshë të Kalabrisë. De Rada që nxënës dhe mësues i tij (1822-33 dhe 1849-52, 1892-1903). Poeti vdiq tamam në S. Demetrio Corone, ku dhe është varrosur. Nxënës i atij kolegji ka qënë edhe Dorsa.

Sikundër shihet nga vetë emëri i tij, S. Demetrio Corone ka të bëjë me të raskapiturit e Korones së Moresë, të cilët janë vendosur e lë aty. Si qendër kulturele që u bë në fund të shekullit XVIII, në S. Demetrio Corone, pa dyshim, u pë zënë elemente prej kolonive të ndryshme të Kalabrisë (61).

* * *

Përfundim:

1) Këngët mi Skënderbeun duhet të jenë mbledhur në pjesën e parë të shekullit XIX, posaçërisht brënda viteve 1833-61, kur De Rada nis dhe kurorëzon aktivitetin e tij prej folkloristi. Kënga 7 u njohi më 1847; kënga 6 duhet të njihet para vitit 1850; gjashtë këngët e tjera duhet të njiheshin para vitit 1861. Prej nesh pra, këngët njihen brënda viteve 1847-61.

2) Si mbledhës të njohur të këngëve janë: Dorsa, Santori, De Rada, Smilari Scura. Mundet edhe Basile. Rugiero thotë se ka dëgjuar njerën prej tyre (62).

3) Këngët janë të gjitha toskërisht dhe kanë ekzistuar në Kalabri, veçanërisht në rrethin e Cosenza-s dhe në grupin e fshatrave përfaqë S. Demetrio Corone dhe në këtë fshat vetë. S. Demetrio Corone ka të bëjë me të raskapiturit arbëreshë të Moresë, të viteve 1533-34. Pra ky fshat dhe fqinjët e tij, në letërsinë e tyre popullore, duhet të kenë elemente moreate, greke.

59) S. Sofia, S. Demetrio Corone, Macchia, Santori (S. Cosmo), Vaccarizzo dhe Mbusati (S. Giorgio), gjer. më 1870 të pakën, formojnë një komunë (DE RADA Gu. 3 n. 1).

60) V. kartën të LAMBERTZ, b 23, e cila nuk i ka dija koloni. Komplet me SCURA 141-43.

61) S' kemi mundur të gjejmë nonjë dëshmi të dokumentuar mi vendosjen e Koroneve në S. Demetrio.

62) V. Shënimin 57.

III. - STUDIMI I KËNGËVE

1) **Trimi dhe Vasha** (63). Trimimi dhe Vasha dashurohen në krrua. Fshati, në gas dhe në lodra, pret të vijë ushtria filimtare e Skënderbeut. Babai, nëna dhe vëllai i Vashës nuk e qërtojnë këtë, kur gërthet se Trimimi i zuri këmbën, po thonë këto fjalë, me të cilat mbaron edhe kënga:

N'është gjarpëri që e zu,
kanë barëra fushat;
n'është dora që e ngau,
atë dorë ajo e do.

Kemi të bëjmë me një këngë të zakonshme dashurie, motivi i parë i sëcilës (dashuria në krrua) haset edhe në këngët tona popullore, n'ato të dasmës, ku dhëndëri kërkon t'i mbajë bucelën nuses kur kjo vete në krrua, tamam si Trimimi i këngës së de Radës. Vargjet e fundit të këngës janë thuar se njëllor me vargjet e fundit të një kënge të viseve tona, që dëgjohet edhe sot në fshatrat e Pogradecit:

Nd'e zu gjarpëri, u shëroftë;
nd'e zu trimi, u trashëgoftë (64).

Kjo e Pogradecit është një këngë pranverore, «këngë lulësh» si i thonë, e cila, me sa kemi gjurmuar ne, ka të bëjë me këngët rituale të ringjalljes së natyrës në pranverë dhe këndohet në festa si Pashka dhe Dita e Verës.

Kënga arbëreshe është pra një përzjerje kënge dashurie ose dasme me një këngë rituale pranverore. Skënderbeu nuk është personazhi qendror i saj: emëri tij nuk është i domosdoshëm në këngët. Dhe vërtet, varianti që boton Scura s'e ka fare emërin e Skënderbeut: asaj i mungojnë tamam ato vargje të variantës së de Radës ku flitet se do të vijë ushtria e mbretit dhe se njerëzit po e presin në gas e në lodra. Ky fakt na bën të mendojmë dy gjëra: e para, se kënga ekzistonte në popull edhe pa emërin e Skënderbeut, pa aluzionin të koha dhe luftat e tij, d. m. th. jo si këngë e Skënderbeut; e dyta, se Scura nuk pat si burim të vetëm de Radën, po mbledhi edhe vetë në popull; po ta kish gjetur këngën ashtu si e botoi de Rada, s'kish asnjë arsye që Scura ta botonte ndryshe, sidomos kur aty flitet mi Skënderbeun.

2) **Motra e Skënderbeut** (65). Në pallat të familjes së Skënderbeut, jepet lajmi se po vjen turku me shtatëqind galera. Motra e Skënderbeut friket dhe merr malin. Kalon aty një çetë kalorësish të një farë Armini. Një prej tyre e ndjek vashën dhe e zë. Kjo, që të mos e përdhunojë turku, i thotë se në pallat të «zotit malë» (sulltanit), ka një vëlla

63) RAPSODIE 33; RUGIERO 58; SCURA 239.

64) KUTELI 109; SCHIRO, b 5 (një variantë pak të ndryshme).

65) RAPSODIE 64; RUGIERO 58; SCURA 246.

trim të tmershëm, Skënderbeun, i cili në vapë të verës «shkul lisa» që të bëjë hije. Turku e shpie vashën përpara sulltan Muratit, i cili është bashkë me Arminonë. Kur e merr vesh sulltani se motër e kujt është vasha, ia mbush prehërin me xhevahirë, që t'i ketë për pajë, sepse, thotë, të vëllanë e saj e ka «patur si bir».

Edhe në këtë këngë, Skënderbeu nuk figuron vetë. Personazhi qendror është e motra Skënderbeut, e cila nuk emërohet (66). Arminoi nuk dimë të jetë një personë historike; ndofta është nonjë renegat, si dyshon edhe de Rada (67). Personë historike në këngët është vetëm sulltan Murati II. Rrëmbimi i një motre të Skënderbeut nuk është një ngjarje historikisht e njohur. Po njihet fakti që Skënderbeu ishte peng te sulltani dhe fitoi n'ushtrinë otomane atë lavdi, sa poeti anonim të na thotë se sulltan Murati e kish në vënt të djalit.

Variantet që japin Scura dhe Rugiero s'kanë ndryshime themelore nga variantat e de Radës. Po në shënimet që u ka vënë këngëve, Rugiero na mëson diçka me rëndësi: në Falconara, argumenti i kësaj kënge ndryshonte; atje, shpirtmadhësia që tregon sulltan Murati në variantën e de Radës, i mvishej një kapidan deti turk («ammiraglio»); përveç kësaj, ata që e rrëmbyen vashën (motrën e Skënderbeut të variantës së de Radës), pa e njohur se cila qe, ishin tamam dy vëllezërit e saj, Miloshini dhe Pjetërshini. Po kështu na e jep këngën edhe Felice Staifa, tamam nga Falconara, më 1845. Veç se te ky kemi të bëjmë me sulltanin dhe jo me një kapidan deti. Milashini dhe Pjetërshini nxjerrin shpatat në funt kundër sulltanit, sepse ky s'ua lëshon të motrën, që vritet në këtë përpjekje (68).

Skënderbeu s'ka patur vëllezër që të quheshin kështu. Variantat e Falconara-s nuk është gjë tjetër veçse kënga shumë e njohur e vëllait jeniçer ose hajdut, i cili, pas vjetësh që ka munguar nga shtëpia, duke kaluar një ditë nga ishati tij, ose duke ardhur aty bashkë me turqit për të lëftuar kundër vëndasve, rrëmben një vashë dhe kërkon ta bëjë grua të tij, po së fundi e njeh se ajo është e motra. Kënga ka qënë botuar disaherë nga folkloristët arbëreshë të Kalabrisë dhe Sicelisë (69); ajo është e njohur edhe në Shqipëri, në veri dhe në jugë (70) dhe është

66) Sk. kishte pesë motra: Mara, Vlajka, Angjelina, Jella dhe Mamina. Kjo e fundit, m'e vogla, u martua pasi u kthye Sk. në Shqipëri me Muzak Topinë (NOLI 58-59). Munt që te kjo bën aluzion kënga.

67) RAPSODIE 94 n.

68) RUGIERO 86. STAFIA 27: kënga është shpërndarë në vargje italishte. Emëri Sk. nuk ekziston në të. De Rada e ka përdorur Staifa-n (MARCHIANO b, faqe XXXIX).

69) Bibliografi arbëreshe e këngës: VIGO 700; RAPSODIE 94; MARCHIANO b, 76 dhe 86 (dy variante); SCURA 295; SCHIRO c, 26.

70) Bibliografi shqiptare e këngës: 1) *Gjon Pretika* (vëllai i motrës pasi e ka rrëmbyer): VISARËT, II, 257; 2) Ali Borxhalia (burri shet gruan, e blen një njeri që del i vëllai i gruas dhe vëlla e motër njihen): TRUHELCA 46; TAIPI 268; VISARËT, II, 259-261 (tre variante); FOLKLORË, II, 73. MAZON 210 dhe

shum e përhapur në Greqi (71) dhe në Ballkan (72). Bën pjesë në këngët e quajtura të «rinjohjes», ku hyn edhe kënga e Kostantinit të vogël ose Aga Ymeri (gruaja rinjeh burrin) (73) dhe ajo e vëllavrasësit (vëllai hajdut njeh të vëllanë vetëm pasi e ka vvarë) (74).

Le të vemë re se varianta e Folconara-s kishte për hero të saj Milo-shinin. Ky nuk është historikisht i identifikuar. Vetë de Rada na mëson se emëri tij nuk gjindet te Barleti. Gjithashtu, ai na mëson se n'opinionin popullor t'arbëreshëve Miloshini është heroi i dytë kombëtar, pas Skënderbeut (75). Miloshini është personazh qendror edhe në një tjetër këngë të botuar nga de Rada, ku ai lëfton kundër turkut Ali bej, që ka ardhë t'i rrëmbejë të kunatën (76). Pra Miloshini është personazh qendror i një kënge rrëmbimi. Ndryshimi është se, te kënga *Motra e Skënderbeut*, siç dëgjohet në Falconara, ai loste rolin e rrëmbyesit, d.m.th. të jeniçerit ose të hajdutit, kurse në këngën tjetër të de Radës ai luan rolin e mprojtësit të gruas që kërkon të rrëmbejë turku. Ky rol i dytë i vete më mirë, se për ndryshe Miloshini nuk do t'ish aqë i dashur për arbëreshët e Italisë, të cilët e kanë pas Skënderbeut. Prap se prap, ai bën pjesë në një këngë rrëmbimi.

Edhe Arminoi që përmendet në këngën *Motra e Skënderbeut* është një personazh kënge rrëmbimesh. Atë e hasim edhe në dy këngë të tjera që na jep de Rada (77). Në të parën, njerëzit e tij kanë marrë një vashë

376 jep dy variante të kësaj forme të fundit, me titullin *Aliu shet të shoqen*, në dialektin maqedon të Boboshticës së Korçës. Në këtë formë, kënga s'ka qënë mbledhur në jugë. Po ka qënë mbledhur prej nesh në formën e parë (Labovë e madhe, Gjinokastër), me hero Gjino Vzkun, hajdut dhe jo jeniçer.

- 71) Në Greqi kënga njihet më shumë nën formën e Ali Borxhalisë. V. për bibliografinë e saj greke POLITU 319, Nr. 86, i cili përmënt në mes të tjerave PASSOW 483, si dhe RAPSODIE 94 (si variantë shqiptare).
- 72) ALEXANDRI 53, jep një variante shumë të bukur rumune të kësaj kënge, ku herojt janë Dielli dhe Hëna, dhe që ndryshon shumë nga variantet tona dhe greke.
- 73) Bibliografi arbëreshe e këngës (*Kostantini i vogël*): STAFFA 15; NIGO 595; DORSA 151; BIONDELLI 86; CAMARDA 91; RAPSODIE 61; DORA D'IS; TRIA 386; RUGIERO 90; MARCHIANO b, 32; SCURA 218; SCHIRO c, 30-40 (tre variante); ÇABEJ 182. Bibliografi shqiptare e këngës (*Aga Ymeri*): MITKO 155; SCHIRO b, 46; ORA 1929; TAIPK 232; SIMONI 278; LEKA 1935, 180; LEKA 1936, 180; PRILOZI 1936; ÇABEJ 195 dhe 197 (dy variante); GJEORGJEVIQ, X, 42; VISARET, II, 265; VISARET, XIV, 65; LEKA 1942, 229; FOLKLORE, II, 1940; KUTELI 87 et.
- 74) Motivin e dy vëllezërve që vriten (për një grua) e gjejmë edhe në Shqipëri të veriut, të sakëputur nga motivi i rinjohjes (VISARET, II, 246). Munt që gjindet edhe në jugë, ku duhet ta ketë marrë Çajupi, që e ka përdor pjesërisht të vjersha *A dheu dhe dashuri*. Për variantet greke, v. POLITU 320, Nr. 87; në mes të tjerave, shënon: PASSOW 487; GEORGEAKIS ET PINEAU 171; TOMMASSEO, III, 250.
- 75) RAPSODIE 66 n.
- 76) Id 24; SCURA 224
- 77) RAPSODIE 26, 93; RUGIERO 53.

së cilës duket se i pëlqen të jetë rrëmbyer prej tyre; në të dytën, ai kërkon t'abuzojë mi heroinën e këngës, Rinën. Te kjo këngë e dytë nga fjalët «qen trathtar» me të cilat e shan Rina Arminonë, duket se ky është një renegat, sikundër e mendon edhe de Rada. Emëri tij pra është i lidhur me këngët e rrëmbimit dhe kuptohet përse gjindej te variantat e Falconara-s, siç gjindej edhe Miloshini. Gjë nuk dimë mi të. Është e mundur që të jetë nonjë detar nga Rimini (Arimino, Arimini) i Italisë, qytet që kishte të bënte mjaft me Morenë dhe ishujt. Ariminioti ose Arminoi ka këmbyer besën dhe, së bashku me turqit, terrorizoi brigjet e Greqisë (78).

Le të përmëndim së fundi faktin me rëndësi se, në variantën e Falconara-s, emëri i sulltan Muratit nuk ishte fare; aty flitej për një kapedan deti, gjë e drejtë, me që kënga, edhe sipas variantës së de Radës, na mëson se turqit kishin ardhur me «shtatëqint galera».

Është për të vënë re se sulltan Murati në këngët quhet «Amurat», formë e italianizuar ose e latinizuar, të cilën e gjejmë që nga Barleti nëpër gjithë auctorët e tjerë italianë dhe francezë të historive të Skënderbeut. Një tjetër afëri me Barletin në këngën arbëreshe, Skënderbeu shkul lisat dhe bën me to hije; te Barleti, ai i çfaros turqit si furtuna që shkul lisat (79).

Kënga *Motra e Skënderbeut* është kryesisht një këngë rrëmbimi, ku molivi i rinjohjes, që përcjell zakonisht këngë të tilla, është zhdukur. Sipas mëndjes sonë, Skënderbeu në këtë këngë i ka zënë vëndin një personi tjetër që duhet të ketë qënë në shërbim të turqëve, posaçërisht të vëllait të Miloshinit, i cili, te kënga *Skënderbeu dhe Miloshini*, kuptohet se ka qënë bashkë me turqit. Kënga paraqit shenja influence nga historiografët e Skënderbeut me formën «Amurat» të emërit të sulltanit dhe me figurën e Skënderbeut që shkul lisa.

3) *Skënderbeu dhe Miloshini* (80). Skënderbeu dhe Miloshini, pranë Ohrit, janë shtruar dhe po hanë bukë, me gjithë të natat. Hanë «si dy vëllezër». Dëgjohej gjëmime dhe mbreti i thotë shokut të tij të dalë dhe të vështrojë matanë brigjeve seç është: mos gjëmon moti apo vinë turqit me potere: në se janë këta, të kthehet dhe t'ua bëjë zë. Këta ishin vërtet, po Miloshinit i vjen zorr të thërrasë mbretin për ndihmë. Prandaj lëfton dhe i çfaros turqit. Në fushë të luftës një plagosur i shtije me një shigjetë: ky s'është tjetër veçse i vëllai i Miloshit, Gjini Bardella, i cili ka lëftuar nga ana e armikut kundër të vëllait dhe Skënderbeut (81). I

78) SATHAS, I, VI, VII, dokumente mi lidhjet në mes Rimini (Arimini, Arimino) dhe Greqisë.

79) BARLETI b, 144.

80) RAPSODIE 66; RUGIERO 49; SMILARI 52 (fragmenti), 58; SCURA 246.

81) Folkloristëve të ndryshëm arbëreshë u ka tërhequr vëmëndjen fakti që këta dy vëllezër nuk quhen njësoj, sepse de Rada emërin e të parit e shkruan «Milo Shini» dhe jo «Miloshini» duke e marrë prapashtesën sillave «shini» për një

gëzuar se gjet të vëllanë, Miloshini ia shpie s'ëmës dhe i kërkon uratën për këtë gëzim të math.

Edhe në këtë këngë, Skënderbeu nuk është heroi qendror, po Miloshini, personazh historikisht i paidentifikuar. Kënga munt të bëjë aluzion te lufta e Skënderbeut pranë Ohrit më 1464.

Një gjë bije menjëherë në sy te kjo këngë: motivi saj kryesor është ai i rinjohjes (dy vëllezërit rinjihen pasi desh u vranë në mes tyre).

Variantat e Rugiero-s s'ka asnjë ndryshim me atë të de Radës, veçse turqit i quan «të bijt e Makonit» («figli di Macon»), shprehje të cilën s'kemi mundur ta spiegojmë. Variantat e Smilarit nuk e përmënt fare emërin e Ohrit dhe s'e ka fare pjesën ku Miloshini gjen të vëllanë dhe ia shpie s'ëmës. Variantat e Scura-s nuk e ka pjesën e fundit ku përmëndet Ohri (82). Gjithë te kjo variantë, turqëve, kundër të cilëve do të lëftojë Miloshini, u ka zënë pritë Nik Peta, një tjetër hero nga më populorët në këngët arbëreshe (83).

Ka rëndësi prezenca e Nik Petës në variantën e Scura-s. Ky është hero i një kënge arbëreshe që ka për motiv rrëmbimin dhe rinjohjen. Në këtë këngë që na jep de Rada (84), Nik Peta shpëton një grua nga rrëmbyesi turk, pa ditur cila është; në fund e njeh se është e shoqja.

Mungesa e Ohrit te Smilari dhe Scura, munt të shërbente si argument se kënga është bërë vonë një këngë mi Skënderbeun. Po munt të imendojmë edhe se këtu s'kemi të bëjmë me Ohrin e Maqedonisë, pranë të cilit ka lëfuar Skënderbeu dhe ku ruhet kujtimi tij. Në të vërtetë, në shumë vende të Greqisë gjinden kështjella që mbajnë emërin «Kështjella e Orisë» («Tu Kastru tu Orias»). Mi to flitet në pralla dhe këngë popullore greke mjaft të përhapura, sidomos n'ato ku heroina është një bijë mbreti që u bën ballë me vjet trimërisht armiqëve që e kanë rrethuar në kala të saj dhe, për të mos u dorëzuar, hidhet nga ledhet poshtë dhe

llagap. Kështu bën edhe me emërin e një heroi tjetër të këngëve: shkruan «Pjetër Shini» për «Pjetërshini»; kështu shkruan dhe «Rada Vani» për «Radavani». Ne jemi të mendimit se këtu kemi të bëjmë me prapashitësën sllavë që haset në emëra të sllavëve të jugut, si Vukashin, (Vati i Marko Kralit), Kolashin (rreth i Malit të Zi) etj. Në Shqipëri të vjetër gjëme emëra si: Ukshin, nga Uk (NOPCSA 101); Markashin, nga Mark (SIRDANI 389). Këtë emër të fundit e hasim edhe në një dokument të vjetër arbëresh, që daton mi arritjen e të birit të Skënderbeut n'Itali, bashkë me një beshik të tij, i cili quhet «Cola Mark-Shini» — «Kola Markshini» (RAPSODIE 98 n.). Pra, si të vëllai i Gjijn Bardellës, Miloshini quhej Miloshin Bardella, dhe nuk ishte as vëlla nga nëna i Gjinit (RUGIERO 94), as probatin i tij (SCHIRO a, 150). De Rada vë re se «Barleti heshtë mi familjen Shini» (RAPSODIE 67 n.).

82) Megjithatë, ndofta i influencuar nga de Rada, në përkthimin italisht që i bën këngës, Scura e shënon emërin e Ohrit (i. 251).

83) Te arbëreshët e Sicelisë, emëri i Nik Petës është ai i trimit që armiqi e kanë zënë ngushtë dhe që është shumë i shkathët (SCHIRO a, 61,83).

84) RAPSODIE 74; SCURA 250.

bëhet copë (85). Kjo legjendë tregohet edhe në për kalanë e Gjino-kastrës dhe heroinën e saj Argjiro. Pra, emëri Ohrit në këngën arbëreshe munt të jetë një gjurmë e influencës greke mi epikën popullore t'arbëreshëve t'Italisë, me anën e të raskapiturve koronej.

Sa për zhdukjen fare prej variantës së Smilarit të motivit të rinjohjes (Miloshini gjen të vëllanë), kjo munt t'i detyrohet botuesit vetë ose faktit që ky e ka gjetur shyt këngën. Sidoqoftë, versionet e tij italishtë janë të stilizuara, d. m. th. të prekura.

Fragmenti i vogël i Smilarit është një variantë e fillimit të kësaj kënge, po ku nuk bëhet fjalë për Miloshinin. Aty Skënderbeu na paraqitet duke ngrënë e duke pirë dhe nuk bëhet fare aluzion te lufta.

Edhe kjo këngë e tretë është një këngë rinjohje (vëllai njeh vëllanë), që ka lidhje me këngën e vëllavrasësit (vëllai desh vrasë vëllanë, para se ta njohë). Heroi i saj qendror s'është Skënderbeu, po Miloshini, d. m. th. një hero këngësh rrëmbimi, prej të cilave, zakonisht, nuk mungon edhe motivi i rinjohjes, që është motivi kryesor i kësaj kënge. Emëri i Ohrisë na bën të mendojmë se kënga ka gjurmën e influencës së poezisë popullore greke mi atë arbëreshe t'Italisë me anë të koronejve. Këngët me motivet e rrëmbimit dhe të rinjohjes janë nga më të përhapurat e folklorës greke dhe t'asaj arbëreshe t'Italisë.

4) **Martesa e Skënderbeut** (86). Mbreti ka mbledhur rreth tij bujarët dhe peshkopët, që të këshillohet me ta se ku ta marrë nusen. Njeri i thotë ta marrë napolitane. Një i dytë mendon se vashat e Napolit i ka squllur rehatia dhe se nuk u vinë dot vërdallë punëve të shtëpive tona; prandaj ta marrë nga Puglia, që është më pranë nesh. Një i tretë mendon se vashat e Barit dhe Tarantos janë vërtet të qeshura, po janë mësuar në fushat e gjera me lule; të rrethi i ngushtë i maleve tona, atyre do t'u ngushtohet zëmëra; prandaj të marrë një nga të bijat e mbretit të Sicilisë. Një i katër mendon se këto vasha, mësuar në vise të nxehta, do të bjerrin shëndetin në malet tona me borë. Ahere, Skënderbeu, pasi i dëgjon të gjithë, vendos vetë:

Vashën e dua arbëreshe

prej gjuhe dhe zakoni,

thotë, dhe kërkon që të venë dhe t'i zënë për nuse të bijën e Arianitit, në Kataro, zonjën Donikë Marinëzën.

Kënga është shume e bukur: ajo na paraqit një Skënderbej që e çmon lart kombësinë e tij. Ajo na dëshmon gjithashtu për një fakt historik të njohur: martesën e Skënderbeut me të bijën e Arianit Komnenit, Do i kën. Veçse Arianiti s'ka patur të bëjë me Kataron, që është në Dalmaci. Ai ishte zot i Shqipërisë së mesme, Posaçërisht i Çermenikës dhe

Shpatit t' Elbasanit, me të drejta edhe në Myzeqe. Gjithashtu gruaja e Skënderbeut nuk dihet të ketë patur dy emëra bashkë. Barleti e quan vetëm Donika; po më tjetër anë, Biemmi e quan vetëm Marina (87). Te kënga kemi një bashkim të këtyre dy emërave.

Le të vemë re se ai që e krijoi këngën, ka njohur mirë Italinë e jugut, sepse i cilëson drejt disa vise të saj. Kjo spiegehohet nga lidhjet e ngushta që kishin të dy vëndet në kohë të Skënderbeut dhe nuk është e domosdoshme, për këtë, të mendojmë se kënga u krijua n' Itali. Po emëri Marina, që hasim te Biemmi vetëm, na bën me të drejtë të dyshojmë se kënga vërtet n' Itali u krijua, dhe mjaft vonë, pas vitit 1742, kur u botua për herë të parë libri i Biemmit mbi Skënderbeun (88).

Për sa i takon martesës së Skënderbeut, Barleti na i paraqit dy herësh bujarët shqipëtarë t' i luten mbretit të martohet: herën e parë ky nuk i dëgjon, të dytën bindet. Kënga përkon me Barletin, sepse na tregon bujarët duke e këshilluar Skënderbeun për martesë. Po te Barleti nuk flitet fare për viset e Italisë dhe janë bujarët ata që venë dhe i luten Skënderbeut, kurse te kënga është mbreti që i ka thirrur postafat në Krujë. Këngëtori anonim munt të ketë patur parasysh Barletin dhe të ketë marrë pak gjë prej tij, siç duket të ketë marrë diçka edhe nga Biemmi.

5) **Skënderbeu dhe Ballabani** (89). Mbreti po shplohohet pas luftës, në mes t'ushtarëve, pranë një lumi ku ka ngritur tendat. Vjen një lajmëtar i sulltanit, që e fton nga ana e këtij të caktotë se ku do të ndeshen. Skënderbeu përgjigjet: «Ec i thuaj të më vijë!» dhe nis për luftë. Sulltan Mehmeti thëret njerëzit e tij dhe i pyet se cili është i zoti t'ia sjellë Skënderbeun «o të gjallë o të vdekur». Asnjë nuk përgjigjet, veç renegatit Ballaban, i cili thotë se e bën këtë punë po të shpërblehet. Sulltani i premtos gjithë Shqipërinë. Lufta nis, Skënderbeu plagoset. N' atë kohë ia arrin Dukagjini me Livetën, të cilët i ruajnë krahun mbretit, nërsa ky lëfton. Skënderbeu vërsulet mi turqit dhe i çfaros si «zjarri kallamenë». Renegatin Ballaban e zë të gjallë, po nuk e vret; i pret vetëm veshin dhe e le të lirë të vejë dhe t' i tregojë sulltanit gjë-mën që e gjet. Sulltani i pret kokën Ballabanit.

Kënga është e bukur. Ajo ka të bëjë me luftat e Skënderbeut kundër Ballaban pashës, një renegat jeniçer, nga Baderi e Matit, i rritur e oborr të sulltanit. Personazhet e tjera të këngës janë historik: Sulltan Mehmeti II, Tanush Dukagjini dhe Liveta. Ky i fundit përmendet nga Biemmi

87) BARLETI b. 195; BIEMMI 285.

88) Veprën e tij Biemmi e paraqit si përshkrimin e një Anonimi tivaras, botuar në Venedik më 1480. Ky duket të jetë një mistifikim i zbuluar tani vonë, po që s' u ka rënë në sy historiografëve të fundit të Sk., Nolit dhe Gegajt. Biemmi e ka përdorur gjerësisht Barletin. Ai ka bërë edhe mistifikime të tjera veç librit të tij mbi Sk. (PALL b. 67, n. 1).

89) RAPSODIE 76; RUGIERO 28; SMILARI 53; SCURA 251.

sikur t'i ketë shpëtuar jetën Skënderbeut në Sfetigrad, më 1465, kur mbreti lëftonte kundër Ballabanit (90).

Historia ka qënë përdhunuar prej poetit anonim. Skënderbeu ka bërë disa lufta kundër Ballabanit. 'Këto nisën më 13 prill 1464 (91), kur pararojat e Ballabanit u thyen në kufiret e Shqipërisë prej Moisi Golemit të Dibrës. Pas dy ditësh, Ballabani arriu ta kapërxejë kufirin dhe u ndesh me Skënderbeun, që e theu keq. Kur vajti Ballabani te sulltan Mehmeti, nuk diti si t'i thotë për këtë humbje të madhe, na mëson Barleti. Po prap, sulltani i dha një tjetër ushtëri, me besim se vetëm ai munt t'ia hiqte qafës Skënderbeun, duke i premtuar dhe sanxhakun e Shqipërisë. Po Ballabani u munt sërish në Sfetigrad. Tamam në këtë luftë i shpëtoi jetën Liveta Skënderbeut, sipas Biemmit. Një tjetër herë, Ballabani erdhi kundër Skënderbeut bashkë me një tjetër renegat shqiptar, me Jakup Arnaut pashën. Skënderbeu i theu: të parin në Dibër, të dytin pranë Tiranës, në Kashar. Në këtë luftë me Jakupin, Skënderbeut, sipas Barletit, njerëzit e tij i këshilluan t'i ndjekë dhe t'i çfarosë mbeturinat në ikje të Jakupit, po ai paske thënë: «Lerini të shkojnë; dikush duhet të arrijë në Stamboll i gjallë që ta lajmërojë sulltanin për vitoret tona» (92). Në pranverë 1466, sulltan Mehmeti ngriti një ushtëri të madhe e u nis vetë të marrë Krujën. Rrethimin e qytetit e bëri Ballabani. Në prill 1467, Skënderbeu i mundi turqit që i vinin ndihmë Ballabanit dhe zuri rob të vëllanë e këtij; pastaj i u vërsul rrethuesit të Krujës dhe e dërrmoi fare. Në këtë luftë, Ballabani u vra nga ushtari shqiptar Gjergj Lleshi (Alexius). Ballaban pasha u varros në Petrelë, ku varri tij gjindet edhe sot.

Sikundër kuptohet lehtë, te kënga arbëreshe përzjehen kujtimet e disa luftave të Skënderbeut kundër Ballabanit. Kënga kujton një herë luftën pas së cilës sulltan Mehmeti nuk e priti mirë Ballabanin, po ku prap i premtoi sanxhakun e Shqipërisë po ta hiqte qafë Skënderbeun. Pastaj luftën ku Skënderbeu u plagos duke rënë nga kal, si te kënga, dhe ku Liveta i shpëtoi jetën. Së treti, luftën me Jakup Arnautin, ku Skënderbeu nuk i ndoq mbeturinat turke në ikje. Së fundit, luftën ku ai zuri rob të vëllanë e Ballabanit, para se ta dërrmojë këtë në Krujë. Pra historia është përdhunuar duke i përzjerë këto fakte në një luftë të vetëme, n'atë të fundit që bëri Skënderbeu kundër Ballabanit. Gjithashtu, ajo është përdhunuar kur thohet se Skënderbeu e zuri rob Ballabanin dhe se këtij i preu kokën sulltani pasi u munt.

Si edhe për këngën *Martesa e Skënderbeut*, edhe këtu munt të

90) BIEMMI 438.

91) Datat e luftave të Sk. me Ballabanin po i apim sipas GEGAJ 138-46. Këto data duhen parë me rezervë, se për këto faqe Gegaj është mbështetur më shumë te Biemmi.

92) BARLETI b, 150; përkthim i NOLIT 253.

dysshojmë se poeti anonim ka njohur Barletin dhe Biemmin. Fjalët që thotë Skënderbeu kur nuk do t'i ndjekë mbeturinat e shpartalluara të Jakup Arnautit, fjalë që janë përsëritur po thuaj se në të njëjtën mënyrë në funt të këngës, janë një pllajti që Barleti ka bërë nga Tit Livi (93). Pra poeti anonim duhet të ketë njohur Barletin. Paralelizmat e tjera spjegohen ahëre prej vetiut. Poeti duhet të ketë njohur edhe Biemmin, sepse përmënt Livetën, i cili nuk përmëndet para Biemmit. Pra kënga duhet të ketë lindur n'Itali, dhe vonë, pas vitit 1742.

Varianta që na jep Rugiero sipas Smilarit, ka ndryshime të mbëdhja prej asaj të de Radës. Kënga në fillim na e tregon Skënderbeun në pallat dhe jo në fushë të luftës. Pasi pranon të ndeshet me sulltanin, mbreti i thotë së shokes, e cila këtu quhet Danika («Danica») t'i bëjë gati kalin e tij Farropoli për luftë, duke i kënduar një këngë. Kjo pjesë nuk gjindet te de Rada. Danika shalon kalin dhe i thotë duke kënduar që ta nderojë të shoqin në luftë, se ahëre ajo do t'ia qendisë nënshalën me fill ari, se frerin dhe yzengjitë do t'ia bëjë të florinjta dhe patkojt prej çelikut më të mirë. Edhe kjo pjesë nuk gjindet te de Rada. Kur Skënderbeu plagoset dhe rrethohet nga turqit, vjen Dukagjini dhe e shpëton; Liveta nuk përmëndet, si te de Rada. I plagosur, mbreti shkon në Nauplia që të shërohet dhe pas katër ditësh i hipën kalit dhe vihet të kërktojë Ballabanin (94). Këto nuk gjinden te de Rada. Kur Skënderbeu e ze të gjallë renegatin, ky i lutet për disa gjëra: kalin të mos ia prishë; kur ta dëgjojë sulltani do të mendojë se është kali Ballabanit dhe se ky ka vdekur; flamurin t'ia ngulë në mes të sheshit të Nauplias, karshi Turqisë; kur ta shohë sulltani do të mendojë se është flamuri i Ballabanit dhe se ky ka vdekur; shpatën t'ia mvarë majë një mali, karshi Turqisë; kur të shkëlqejë ajo nga dielli, sulltani do ta shohë vetëtimën e saj, do të mendojë se është shpata e Ballabanit dhe se ky ka vdekur. Po Skënderbeu nuk i dëgjon porositë e fundit të renegatit: ai e vret, e ngarkon mi kalë dhe ia dërgon sulltanit. Gjithë ky fund nuk gjindet te de Rada.

Këto ndryshime janë fort të mbëdhja. Prej tyre ndërrim sa vijon:

a) Kënga sipas variantës Rugiero-Smilari, fillon si ajo e *Skënderbeut me Miloshinin*, pra, nga lark, ka të bëjë me një këngë rëmbimi dhe rinjohje, me Miloshinin që është hero këngës në fjalë.

b) Kënga na tregon Donikën duke i shaluar kalin Skënderbeut për luftë. Një skenë si kjo e gjejmë edhe në një tjetër këngë arbëreshe që

93) PALL a, 16; PALL b, 150. Te BARLETI b, 150 kemi: «Supersint», inquit, «aliqui nuncii et hostium cladis et nostrae virtus». Dhe te TIT LIVI 50, kemi: «Supersint» inquit «aliqui nuntii et hostium cladis et nostrae virtutis».

94) Emëri i Ballabanit nuk egziston në Rugiero, po e ka varianta që ka botuar vetë Smilari. Rugiero e ka hequr, se nuk e kish dëgjuar në variantën e Falconarës. Edhe këtu, turqëve Rugiero u thotë «figli di Macon».

na jep de Rada (95). Në këtë, një trim arbëresh vë bast me një turk se kush e ka më të shpejtë kalin; kush ta ketë do të marrë gruan e shoqit. Arbëresha i shalon kalin burrit duke i premtuar se, po t'i bëjë nder këtij, ajo do t'ia bëjë të gjitha t'arta dhe të kadifta. Kali nuk emërohet.

Kjo këngë e fundit ekziston edhe në Greqi. Atje është një farë Janaqi, i cili nuk ve bast me një turk, po me diellin se kush do t'arrijë më shpejt në perëndim ose te e ëma. Kur dielli arrin, Janaqi është akoma udhës. Në disa variante, Janaqi vdes dhe e shoqja i thotë pse nuk e dëgjoi, po vuri bast. Në një variantë, Janaqin e vret i vëllai; në një tjetër, duke vdekur, ai i thotë së shoqes se e njohu atë që e vrau: ish i vëllai tij (96). Sikundër shihet, n'epikën greke kënga ka të bëjë me motifet e vëllavrasësit dhe të rinjohjes, që e përcjell atë motiv.

c) Emëri Farropoli, që ekziston te variantat Rugiero-Smilari, na provon origjinën moreate të një pjese të këngës. Ky emër, në forma pak të ndryshme, haset në variantet e shumta të një kënge greke mbledhur n'ishujt Qipro dhe Rodi, si dhe n'Epir. Në këto gjejmë: Fteropulo, Kseropulo, Skleropulos, Skleropulu, Skliropulo, Skleropulo, Seropulo, Siropulo (97). Ndryshimi është se te kënga arbëreshe, Farropoli është një kalë, kurse te grekët emërat e ngjajshme janë të një rrëmbyesi turk ose saraqen.

Në një variantë t'Epirit, heroi i këngës është një Janakos, i cili duket se i pret kokën rrëmbyesit, sikurse në këngën arbëreshe Skënderbeu e vret Ballabanin (varianta Rugiero-Smilari). Në dy variante të Pontit, heroi zbret në haur dhe pyet kuajt e tij se cili është i zoti t'i zerë rrëmbyesit. Vetëm një kalë zotohet. Në këngën arbëreshe ky motiv ka ndryshuar kështu: sulltan Mehmeti pyet njerëzit e tij se kush është i zoti t'ia sjellë Skënderbeun «o të gjallë o të vdekur» dhe vetëm Ballabani zotohet. Nërsa më lart, Farropoli, nga njeri që bërë kalë, këtu kemi kuajt që janë kthyer në njerës në këngën arbëreshe. Farropoli nga rrëmbyes që ndiqet, është bërë kalë që ndjek rrëmbyesin. Skënderbeu ka zënë vëndin e ndjekësit. Në dy variante të tjera të Pontit, trimi, me kalin e tij të shpejtë i ze rrëmbyesit dhe i çfaros, po kryetarin e tyre, Skliropulon, nuk e vret pa pyetur të shoqen në se ky i ka bërë gjë apo jo; në këngën arbëreshe, Skënderbeu nuk e vret Ballabanin pa dëgjuar porositë e fundit të këtij. Në një tjetër variantë të Pontit, rrëmbyesit, dy saraqenë (98), i ka dërguar mbreti; në këngën arbëreshe, Ballabanin e ka dërguar sulltani dhe do që sulltani ta marrë vesh se vdiq për të vënë në vënt urdhërat e tij (varianta Rugiero-Smilari).

95) RAPSODIE 39; SCURA 234.

96) BAUD-BOVY 291-93.

97) Id. 155.

98) Saraqenët përmenden edhe në një këngë arbëreshe të Stqelisë, që ekziston edhe te de Rada po pa këtë emër (RAPSODIE 47; MARCHIANO b, 81; SCHIRO c, 8).

Sipas Politu, kjo këngë greke rrëmbimi bën pjesë në ciklin e math akritik t'epikës popullore greke, ku bën pjesë, gjithë sipas atij, edhe kënga e *Bastit të Janaqit me diellin* (99). Nga sa thamë më lart, teza përforcohet për këtë këngë të fundit.

Kënga *Skënderbeu dhe Ballabani* ka lidhje të ngushta me epikën popullore greke, posaçërisht me atë akritike.

ç) Emëri i Nauplias na i provon edhe më mirë këto lidhje. Ky qytet nuk ëshë Napoli i Italis¹, po Nauplia e Romanisë në More. Arbëreshët i thonë kësaj: Anapuli, Napuli, Napiot dhe Napoli (100). Nauplia është një skelë e Mesenisë, banuar që së lashti nga arbëreshë, fqj me Koronen dhe Modonen, dy skela të tjera që kujtohen po aqë shpesh në këngët arbëreshe (101).

d) Pjesa e fundit e këngës, që përmban lutjet e Ballabanit drejtuar Skënderbeut, nuk dimë a ekziston në këngët greke. Ajo gjindet, e ndryshuar, edhe te kënga *Skënderbeu dhe Vdekja*.

dh) Përfundim. Kënga *Skënderbeu dhe Ballabani*, sipas variantës së de Radës, përzjen ngjarje historike të njohura dhe të bën të mendosh se poeti anonim ka njohur Barletin dhe Biemmin, pra se kënga është krijuar vonë n'Itali, pas vilit 1742. Sipas variantës Rugiero-Smilari dhe dëshmisë së Rugiero-s që emëri i Ballabanit nuk gjindej në varianten që ai ka dëgjuar në Falconara, kënga dëshmon për lidhje të ngushta me epikën popullore greke, posaçërisht me atë akritike. Varianta e de Radës ka rojtur shumë gjëra nga ajo Rugiero-Smilari. Mendimi jonë është se ajo është një variantë mjaft e ndryshuar e një kënge të llojit të kësaj variante të fundit, sepse në përgjithësi puqen mirë. Kemi të bëjmë pra me një këngë ku motivi kryesor ish ai i rrëmbimit dhe ai i bastit, motive që kanë marrëdhënie midis tyre n'epikën popullore greke, që ekzistojnë edhe në këngët akritike. Një poet anonim këtë këngë e ka bërë një këngë mi Skënderbeun.

99) POLITU 106, 140.

100) RAPSOIDE 46, 72 etj, përkthen gjithmonë gabimisht, Napoli. RUGIERO 31, 52, etj, përkthen gjithmonë drejt, Nauplia. SCURA 253, 258 etj, përkthen gabimisht Napoli, po shënon se është «Napoli Romanisë», kur është ky (f. 253, n). Anapuli gjejmë te RAPSOIDE, SCURA; është një formë e italianizuar e Nauplias (MARCHIANO b, 3-4, n. 16.). SCHIRO c, 48, 26 etj jep Napoli dhe përkthen Nauplia. MARCHIANO b, 4 jep Napiot, kurse 41, 76, 86 jep Napoli, dhe përkthen gjithmonë Nauplia.

101) Modonen e gjejmë te RAPSOIDE 92; RUGIERO 52; SCURA 284, në një këngë ku flitet edhe për Koronë dhe Naupli (kënga *Vlastari dhe Olimpia* — vëlla e motër rinjihen), po jo në variantet siqiliane të po kësaj kënge që japin SCHIRO c, dhe MARCHIANO b. Të tri emërat i gjejmë së bashku te një tjetër këngë siqiliane (MARCHIANO b, 2; SCHIRO c, 18) pranë emërit Muskovi ose Muskova, i cili duket të jetë një fshat i Moresë (sipas CAMARDA 126, n. b, dhe MARCHIANO b, 2, n. 2).

6) *Vjerra e keqe* (102). Një ushtari arbëresh i vjen urdhëri të niset në luftë me Skënderbeun kundër Turqisë. Ai niset dhe të shoqen e le në kujdesin e sëmës. Kjo, me t'ikur i birl, merr gërshërët, i pret leshtë nuses, e mvesh me petka burri dhe e dërgon me lopë, duke i thënë të mos kthehet në shtëpi pa mbushur nëntë vjet. Po si kaluan pesëdhjetë javë, Skënderbeu i la të shpłodhen ushtarët e tij për dy muaj, dhe djali mori me gas udhën e shtëpisë. Gruan s'e gjet dhe, kur pyeti nënën për të, kjo i tha se shoqja i vdiq posa iku ai dhe se i u vù pas një italiiani. Në fjalë e sipër, hyri nusja dhe i u hoth të shoqt në qafët dhe i tregoi seç kish pësuar nga vjerra. Djali, n'inatën e tij, e flaku t'ëmën jashtë shtëpisë. Gjithë ata që e shihnin vjerrën e keqe, i thoshin: «atë që bëre gjete».

Edhe në këtë këngë, Skënderbeu nuk është i domosdoshëm.

Variantat e Rugiero-s ndryshon në fillim nga ajo e de Radës: ajo nis me të qarat dhe lutjet e gjata të nuses, e cila i thotë të shoqt ta marrë me vehte dhe mos e lërë dorë vjerrës, sepse e di seç e pret prej saj. Këtë fillim, që është thuar sa gjysma e këngës, Rugiero e ka marrë nga Santori, si na thotë vetë, dhe pastaj ka ndjekur de Radën (103). Një këngë që përmban një dialog të njëjtë thuar, na e jep edhe de Rada (104).

Kënga ekziston thuar në mënyrë identike edhe n'epikën popullore greke dhe është nga më të përhapurat (105). Edhe te grekët, ajo fillon me lutjet e gruas dhe vazhdon me të qethurit e leshrave të saj nga vjerra, që e dërgon me gjë të gjallë, duke i thënë të mos kthehet pa i shumuar një mijë herë. Kjo mrekulli bëhet dhe nusja zbret dhëntë nga mali. Udhës takon të shoqin, i cili e merr vesh se cila është dhe, kur mëson të zezat që ka hequr ajo prej së vjerrës, vete dhe dënon t'ëmën e tij.

Shihet se në variantet greke nërhyn në funt edhe motivi i rinjohjes, gjë që e afron akoma këtë këngë me atë të Kostantinut të vogël ose Aga Ymerit, ku motivi kryesor është rikthimi me rinjohjen në funt.

Në disa variante greke, nëna e gënjen të birin duke i thënë se nusja i vdiq, tamam si te kënga arbëreshe. Në shum variante greke nuk flitet për dënimin që i jep djali s'ëmës, po në shum të tjera flitet. Në njerën, djali e bën t'ëmën copë-copë dhe e shpie ta bluajë në mulli, motiv të cilin e gjejmë te një tjetër këngë arbëreshe, ku burri vret gruan me lë dashurin e saj, sepse e trathtoi kur ai u nis për luftë, dhe i shpie t'i bluajë në mulli (106). Në variantën e dorëshkrimit të Santorit, djali e vret dhe e bën copë-copë t'ëmën. Rugiero s'e ka ndjekur në këtë funt Santorin, se nuk është moral, po ka ndjekur de Radën, i cili munt

102) RAPSODIE 81; RUGIERO 33.

103) RUGIERO 88.

104) RAPSODIE 25; SCURA 238.

105) BAUD-BOVY 236-39.

106) CAMARDA 110; RAPSODIE 73; SCURA 184.

që e ka ndryshuar vetë fundin e këngës. Le të përmëndim se edhe Scura nuk e botoi këngën, ndofta se nuk është morale.

N'epikën popullore të Shqipërisë së veriut, në ciklin e kreshnikëve, gjindet motivi i parricidit: djali vret nënën sepse kjo e trathton, duke ia dorëzuar të dashurit të saj, që është armik i djalit (107). Edhe te variantat e Santorit, nëra kish një të dashur (108). Në Boboshticë të Korçës, ka qënë mbledhur në dialektin maqedon të fshatit, një këngë që është pjesa e parë e variantës së Rugieros dhe e këngëve greke: gruaja që i lutet burrit të mos e lerë në dorë të vjerrës, po ta marrë me vehte (109).

Përfundim. Kënga arbëreshe është një variantë e një kënge shumë të njohur n'epikën popullore greke, motivet e së cilës gjinden edhe në Shqipëri të veriut dhe në Boboshticë të Korçës, nër elemente prej origjine maqedone. Emëri i Skënderbeut s'është i domosdoshëm në këngët.

7) *Skënderbeu dhe Vdekja* (110). Mbreti, duke u nisur për luftën e tij të fundit, haset mb'udhë me Vdekjen, e cila i lajmon mbarimin e tij të shpejtë. Skënderbeu helmohet shumë se do të vdesë, duke parashikuar fatin e zi që e pret vëndin dhe mbleth parësinë me Dukagjinin në krye. Këtyre u thot se:

Një ditë ose një tjetër,
turku do ta marrë vëndin
dhe ju do t'ju bëjë shërbetorë të tij!

Pastaj i lutet Dukagjinit t'i sjellë djalin e tij të vogël, të cilit i ep porositë e fundit, duke i folur me ëmbëlsi dhe mallëngjim të math fort. E porosit që, bashkë me t'ëmën, ta lerë vëndin, të kapërxejë detin, se, n'i zëntë turku, atë do ta vrasë dhe nënën do t'ia marrë me vehte. Po, para se të lerë tokën, anës detit, tek është një qeparis, të lidhë kalin e t'et. Mi kalë të verë flamurin e tij dhe mi flamur të lidhë shpatën. Kur të fryjë tramundana, kali do të hingëllijë, flamuri do të valavisë dhe shpata do të tingëllojë. Turku, duke i dëgjuar, do të tmërohet dhe, duke kujtuar vdekjen që fle te ajo shpatë, nuk do të guxojë t'i ndjekë djalin dhe mëmën.

Kënga është shumë e bukur në funt. Po ajo nuk na paraqit një Skënderbej të denjë, kur na e tregon t'u flasë në të tillë mënyrë shokëve të luftës.

Kurse te këngët *Martesa e Skënderbeut* dhe *Skënderbeu dhe Balla-*

107) VISARET, II, 98. Në Shqipëri të veriut ekziston edhe motivi i fratricidit për trathiti të njëjtë (vëllai vret motrën) (Id. 270, 274).

108) RUGIERO 89.

109) MAZON 364. Heroi i këngës boboshtare është Kostantini, gjë që tregon afërsinë e këngës me atë të Kostantinut të vogël. Folklori e Boboshticës ka marrëdhënie edhe me shumë se folklori e Toskërisë me atë greke, sikundër shihet nga materiali që ka botuar Mazon.

110) DORSA 126; DE RADA 84; RUGIERO 70; SCURA 264.

bani dyshuam që poeti anonim të ketë njohur Barletin dhe Biemmin këtu sigurohemi se ai e ka njohur dhe e ka ndjekur Barletin. Në të vërtetë, në vija të përgjithëshme, historiografi i Skënderbeut na i ka përshkruar në mënyrë të njëjtë çastet e prapme të heroit. Barleti na mëson se, kur Skënderbeu do të nisej për luftën e tij të fundit, ai e ndjeu vehten keq dhe, duke parë se do të vdiste, thiri shokët e tij të luftës. Këtyre u la amanet vëndin, i këshilloi të qëndrojnë të bashkuar, dhe nuk u foli që t'i dëshpërojnë ashtu si të kënga. Pastaj u la në kujdes djalë, të cilin e thiri pranë dhe e porosi, me të njëjtën ëmbëlsi dhe mallëngjim që tregohet të kënga, thajse me të njëjtat fjalë, duke e këshilluar që të largohet bashkë me tëmën, sepse ai është i vogël dhe nuk do t'u bëjë dot ballë turqëve pasi të vdesë i ati. Të kapërxejë detin dhe, kur të rritet, të mendojë të marrë sërish thronin e t'et (111).

Shihet se afëria është e madhe me Barletin. Munt të mendohet këtu që të mos jetë poeti anonim që ka imituar Barletin, po ky i fundit që ka imituar poezinë popullore të kohës së tij. Në të vërtetë, është thënë se një nga burimet e Barletit munt të kenë qënë edhe këngët popullore (112), duke u bazuar ndofta te fakti se vetë Barleti pohon që, në kohë të tij, shqiptarët e kishin zakon të këndojnë punët e të parëve të tyre, ose te historiani venedikas Sabellico, i cili më 1487, duke bërë fjalë tamam mi Skënderbeun, na flet edhe ai për këngët që i qenë kushtuar heroit nga populli tij (113). Pa mënjanuar që Barleti të ketë patur si një nga burimet e tij edhe epikën popullore rreth Skënderbeut, prap ne mbahemi në tezën që kënga *Skënderbeu dhe Vdekja* ka qënë krijuar sipas tij: teksti i Barletit dhe kënga puqen në përgjithësi; Barleti këtu ka plagjiuar Salustin dhe kënga ruan frymën e këtij plagjiati (114).

Prap, fillimi dhe mbarimi i këngës nuk kanë të bëjnë fare me Barletin. Kënga nis me takimin e Skënderbeut me Vdekjen. Kjo pjesë, dyshojmë ne, ka të bëjë me këngët akritike që Politu klasifikon nën titullin *Digjenis dhe Karoni* (115). Kënga arbëreshe ka rojtur vetëm skeletin e këtyre këngëve greke: Digjeni takohet me Karonin (personifikim mitologjik i Vdekjes); në shtrat, rrethuar nga parësi e tij, ai këshillon për të fundit herë të bijt. Po në këngët greke, Digjeni paraqitet sikur lëfton me Vdekjen dhe, në këtë luftë të pabarabartë, merr plagën që do t'u apë fust ditëve të tij. Skënderbeu në këngën arbëreshe vetëm ndrron një dy flakë si t'ashpëra dhe përbuzëse me Vdekjen, po nuk lëfton me të.

Kjo skemë e këngës greke i përshkruaj fjalë për fjalë përshkrimi që u

111) BARLETI b, 157 sq.

112) IORGA 45.

113) BARLETI b, 118. Ky auctor na mëson se trathëna e Moisiut u vu në këngë. SABELLICO, III, 922.

114) PALL b, 127.

115) LAOGRAFIA 1909, 169-275.

bën Barleti çasteve të fundit të Skënderbeut dhe nuk është e pamundur që poeti anonim të ketë njohur një këngë të tillë arbëreshe, prej origjine akritike, sikundër ka njohur edhe Barletin. Këtë tezë e përforcon edhe fakti se kënga mbaron si ajo e *Skënderbeut me Ballabanin* (varianta Smilari-Rugiero): Skënderbeu këshillon të birin të lidhë kalin e tij te një qiparis anës detit etj. Ky është një motiv popullor; me gjithatë nuk dimë në se ekziston edhe në këngët greke.

Së fundit, le të shënojmë se te varianta Rugiero-Smilari, sulltan Mehmeti i merr nëpër këmbë eshtrat e Skënderbeut. Sipas Barletit, për kundrazi, eshtrat e Skënderbeut nxirren nga varri që të përdoren nga turqit si hajmalë — të bëhen të pathyeshëm si heroi (116).

Përfundim. Kënga është krijuar duke qënë si model Barleti, prej të cilit ruan, në vija të përgjithëshme, përshkrimin që ky u bën çasteve të fundit të Skënderbeut, duke plagjiuar me këtë rast Salustin. Kënga ruan gjithashtu, siç duket, edhe skemën e një kënge akritike, ku Digjeni lëfton me Vdekjen dhe mundet prej kësaj.

8) *Vdekja e Skënderbeut* (117). Ditë e zezë: edhe moti mban zi. Në shesh të qytetit (Lesh), dëgjohej një britëm: është Lek Dukagjini, i cili, duke rrahur ballin dhe duke shkukur flokët, lajmëron me dhëmbje të madhe vdekjen e Skënderbeut.

Kënga është shumë e bukur: ajo shpreh shumë mirë, me një forcë të madhe ndjenje dhe me figura të zgjedhura si duhet, dhëmbjen e Dukagjinit dhe të gjithë Shqipërisë për vdekjen e heroit.

Jo më në vija të përgjithëshme, po thuaj se si e tërë, kjo këngë e ka burimin e saj te Barleti. Prap edhe këtu nuk munt të jetë fjala që Barleti ka imituar poezinë popullore, sepse, në këtë rast, ai ka plagjiuar latinin Valer Maksimi. Po ballafaqojmë të tri tekstet:

DE RADA

Shkoi një ditë me mjegull, — me mjegull dhe e errët, — sikur qielli të desh të vajtonte: — pasi u gdhi me shi, — nga she-shi u dëgjua një britëm — që hyri dhe shtiu zinë — nër zëmërat dhe nër pallatet. — Ishte Lekë Dukagjini, — me një dorë godiste ballin, — me tjetrën shkulte flokët: — Shëmbu, Arbëri! — Ejani zonja dhe bujarë, — ejani të varfër dhe ushtarë, — ejani e qani me dënësë. — Sot keni mbetur jetimë, — pa prindin që ju këshillonte, — ju këshillonte dhe ju ndihte. — Dhe më bukurinë e vashave, — më harenë e shoqërisë — as që keni se kush t'ua ruaj.

— Prindi dhe zoti i Arbërisë — vdiq sot në mëngjes: Skënderbeu s'është më». — Dëgjuan shtëpitë dhe u përmbysën, — dëgjuan malet dhe u çanë; — kumbonoret e kishave — ranë për zi mi vëhtë; — po nër qiejt e hapura hynte — Skënderbeu i pa fat.

VALER MAKSIMI

(Metellus Macedonicus) cum interemptus a pionem (sc. Aemilianum) conclamari audisset, in publicum se proripuit, estoque vultu et voce confusa «concurrite, concurrite, inquit, cives! moenia nostrae urbis eversa sunt».

116) BARLETI b, 159 v.

117) RAPSODIE 89; RUGIERO 73; SCURA 270.

BARLETI

(Lechas Duchaginus) cum mortuum (sc. Scanderbegum) conclamari audisset, in publicum se proripuit, maestoque vultu et voce confusa barbam sibi evellens et capillos: «concurrite, concurrite, inquit, re-

guli omnes et principes Albani! Hodie claustra Epiri et Macedoniae perfracta sunt. Hodie praesidia et moenia nostra corrue- runt. Hodie robur omne et vires nostrae defecerunt. Hodie omnis spes nostra cum hoc homine penitus extincta est».(118).

Pjesa e fundit e këngës arbëreshe duket sikur është inspiruar nga ungjilli, aty ku flitet për çastet e fundit të Krishtit dhe natyra e tërë shoqëron vdekjen e tij (119). Edhe Skënderbeu ngjitet dhe hyn në qiell si Krishti. Ai është i pafat, sepse e la vëndin dhe popullin e tij keq.

Ballfaqimi i mësipërmë nuk do komentim.

IV. VËSHTRIM I PËRGJITHËSHËM

Prej vështrimit krahasues që u bëmë të tetë këngëve, konstatojmë se:

1) Në mes këtyre tetë këngëve, e para, *Trimi dhe Vasha*, është një këngë dashurie përzjerë me një këngë rituale. Emëri i Skënderbeut nuk është i domosdoshëm në të. Skënderbeu nuk është personazhi kryesor i këngës.

2) Këngët 2, 3, 5 dhe 6, *Motra e Skënderbeut, Skënderbeu dhe Miloshini, Skënderbeu dhe Ballabani, Vjerra e keqe*, janë këngë legjen- dare, ku përzjehen motifet e rrëmbimit, rikthimit, rinjohjes etj. Këto mo- tive janë shumë të përhapura n'epikën popullore t'arbëreshëve t'Italisë, n'atë të Shqipërisë, të Greqisë dhe, përgjithësisht, të Ballkanit. Pamë se kënga 5 kishte lidhje me epikën popullore greke, veçanërisht me atë akri- tike. Këto lidhje ishin edhe më të ngushta për këngën 6. Edhe kënga 7, *Skënderbeu dhe Vdekja*, nuk na u duk pa gjurma akritike.

3) Skënderbeu është personazh qëndror vetëm në këngët 4, 5, 7 dhe 8, *Martesa e Skënderbeut, Skënderbeu dhe Ballabani, Skënderbeu dhe Vdekja, Vdekja e Skënderbeut*. Të katër këto këngë pamë se flitnin për fakte historike të njohura, po duke i përzjerë ose duke i për- dhunuar disa herë këto fakte, sidomos kënga 5. Poeti anonim në disa vënde puqet me Barletin dhe me Biemmin, gjë që të bën të dyshosh se këngët janë krijuar vonë, n'Itali. Për këngën 8, nuk është puna më për një dyshim, po për një siguri të plotë se ka qënë plagjuar Barleti.

Këto konstatime përmbledhen me pak fjale kështu:

E para, se këngët arbëreshe mi Skënderbeun kanë lidhje të ngushta me epikën popullore greke, veçanërisht me atë akritike.

118) Sipas PALL b, 129. Plagjiatet e Barletit janë të shumta. Kjo ish një gjë e zakonshme në kohë të tij, kur imitimi i klasikëve ishte një ligjë në letërsi. Historianët plagjionin historianët klasikë, auktorë sidomos si Ciceroni dhe Tit Livi, që t'i bënin shkrimet e tyre më prekëse, me gjithë se kështu pësonte objektiviteti historik.

119) MATTHEU, kapitla XV.

E dyta, se një pjesë e këngëve kanë qënë krijuar, nga një ose më shumë poetë anonimë, që kanë njohur Barletin dhe Biemmin.
Le t'i vështrojmë më pranë këto konstatime.

* *

1) **Lidhjet e këngëve me epikën popullore greke.** Për këtë çështje pak gjë kemi të shtojmë për ta argumentuar edhe më mirë tezën tonë.

Herën e parë, po shënojmë se arbëreshët e Italisë nuk e kanë fshehur afërinë e këngëve të tyre me ato greke dhe e kanë pohuar mundësinë, që pjesërisht, këto këngë të jenë prej origjine moreate. Vetë de Rada i ka thënë këto fjalë për këngët që kishte mbledhur përpara tij Avati në Kalabri (119). Veç munt të bëhet kjo pyetje: përse të flitet për origjinë ose influencë moreate, greke, kurse arbëreshët e Italisë, në shumicën më të madhe, janë toskë, pra, me hamendje, folklori tyre duhet të ketë marrëdhënie me atë të Greqisë? Munt të bëhet edhe një pyetje e dytë: n'Itali, dhe tamam n'Otranto dhe në Reggio Calabria, jo lark kolonive arbëreshe, gjinden edhe koloni greke (120); pse mos jenë grekët e Italisë që kanë influencuar mi folklorën arbëreshe t'Italisë, po të jetë Morea dhe Greqia vetë me anë të koronejve?

Të dyja këto pyetje janë me vënt, po të dyjave u përgjigjet ky fakt: ekzistenca në folklorën arbëreshe e disa emërave vëndesh dhe personash që kanë lidhje me Morenë. Kështu, fiset Skura, Maneshi, Frashini, Golemi, Peta, që kujtohen në llagapet e disa herojve të këngëve arbëreshe t'Italisë, gjindeshin edhe në More (121). Miloshini dhe Arminoi janë vetëm emëra dhe jo llagape, prandaj është i vështirë identifikimi tyre. Po të dy kanë lidhje me këngë që ruajnë gjurmat e origjinës moreate, siç e pamë. Në variantet e ndryshme të këngëve arbëreshe mi Skënderbeun, përkrah emërit të heroit dhe emërave të Dukagjinit (nën këtë emër nuk kujtohet vetëm Leka), Donikës, sulltanëve Murat dhe Mehmet, Ballabanit dhe Liviës, gjejmë emëra që kanë lidhje me këngët prej origjine moreate ose dhe me Morenë dhe Greqinë vetë, si Armino, Miloshin, Ohër, Nik Petta, Nauplia dhe Farropoli.

119) DE RADA b, 1; CAMARDA faqe XIX, duke thënë me gjuhë të vjetër, se këngët kanë qënë sjellur në Greqi nga Shqipëria; MARCHIANO b, faqe XXXII.

120) TRECCANI, XVII, 919; XIX, 929-30.

121) HEREDIA 14, 23, përmënt një Skura, zot të Koronit Argosit dhe Nauplias, në vitet 1204-5. SATHAS. ZANGARI 56-77, jep dëshmi të ndryshme mi fiset e kolonive arbëreshe të Kalabrisë në shekullin XVI-XVII. Emërat e fiseve Golë (= Golem?), Manisi (= Maneshi?), Peta dhe Scura i gjejmë në Vaccarizzo që më 1543. Po këtë vit gjejmë Manisi (= Maneshi?) në S. Cosmo. Në Lungro s'kishte nga këto fise asnjë më 1532. Po më 1561 atje gjejmë fisin Stracico, origjinar, nga Morea, dhe më 1643, gjejmë edhe Frascina (= Frascini), Petta, Sgura ose Scura. Këto dëshmi duket të na tregojnë se fise Golem, Manesh, Frashin, Peta dhe Skura n'Itali vajtën sidomos nga Morea. Më 1543 këto familje i shohim të përhapura në shumë koloni të Kalabrisë.

Në këngët arbëreshe t'Italisë, përmenden vënde moreate si Korone, Modone, Nauplia, Muskova (122), Mizistrati, Malvasia (123), tamam në këngë ku gjejmë edhe herojt e mësipërmë të këngëve mi Skënderbeun, si Armino i etj. Përmendet edhe Morea vetë (124). Kurse emëra si Drini, Danjo (Deja), Kruja përmenden vetëm në një këngë secila, dhe Arbëri vetëm në dy (125), emërat e Korones dhe të Nauplias përmenden në katër këngë secila.

Një influencim të këtillë të folklorës greke mi atë të Toskërisë nuk e gjejmë aspak. Përkundrazi, folklori e jugut të Shqipërisë, edhe në se është e influencuar nga folklori grek, materialin e huaj që ka marrë e ka mveshur mirë me petkun e vëndit. Ajo nuk e ruan në këtë mënyrë markën e origjinës.

Sa për influencimin e arbëreshëve t'Italisë prej grekëve të kolonive fqinjë të tyre, ky nuk është i pamundur. Po si duket, grekët e Italisë janë atje që së lashti fort, që në kohë të Magna Grecia-s dhe të fillimeve të Bizantit, që nga Justiniani, kurse temat legjendare për të cilat ne bëmë fjalë këtu janë zhvilluar në mesjetë. Kështu epopeja bizantine *Digjenis Akritas*, pamvarësisht nga fakti se munt të ketë lindur n'Asi të vogël, në grekët e atjeshëm, dhe t'i ketë burimet e saj historike gjer n'Armeni, është një epope mesjetare, shekuj m'e vonë nga Justiniani (126). Pastaj, mos harrojmë se këngët arbëreshe kanë vulën posaçërisht *moreate*, posaçërisht të viseve nga erdhën koronejtë, posaçërisht të një kohe lufte të paprerë me turqit, janë lidhur ngushtë me ngjarjet e shekujve XV-XVI.

2) **Krijimi i këngëve.** Për katër këngë mi Skënderbeun t'epikës arbëreshe, ne gjetëm lidhje me Barletin dhe Biemmin (për dy prej të katërtave). Ta zemë se këto këngë i krijoi një poet anonim me shkollë, dhe n'Itali. Me gjithatë, për katër këngët e tjera, ku nuk gjetëm shenja të një influencimi të tillë (veç diçka fort të largët për këngën 2), problemi mbetet i pazgjidhur: si ato katër këngë, të cilat në themel pamë se kishin një fond ritual (vetëm njera) ose legjendar, që ndryshuan dhe u bënë këngë mi Skënderbeun?

Munt të thomi se këtu ngjau një ndryshim i ndryrëshëm si ngjan zakonisht në historinë e folklorës: një legjendë ose një këngë e vjetër që ka për hero filanin, gjatë kohës fillon të tregohet ose të këndohet për një tjetër hero. Sa për fondin legjendar të katër këngëve, le të thomi se, në kohë të Skënderbeut, ato na rikishte hindur epika jonë historike siç jemi mësuar ta shohim që nga shekulli XVIII e këndeje, ku i

12) CAMARDA 126, n.b.

123) Malvasisë, arbëreshët e Italisë i thonë Marvazezë (RAPSODIE 67).

124) CAMARDA 126; RAPSODIE 91; Scura 280.

125) Kruja përmendet vetëm në këngën *Martesa e Skënderbeut*, që duket e influencuar nga Barleti. RAPSODIE 53, 72, 89, 97.

126) ADONTZ.

mrekullishmi është fare i pakë, që të mos thomi se është zhdukur, ku nuk lasim më persona dhe gjeste të minatyrëshme. Në kohë të Skënderbeut herojt e këngëve historike paraqiteshin të minatyrëshëm, ashtu siç i shohim në këto katër këngë mi Skënderbeun.

Me gjithatë, mendimi jonë është se edhe këto katër këngë u krijuan si katër të tjerat, prej një poeti të vonë, për qëllime që do t'i shohim.

a) Përpara se të botchej nga Dorsa, më 1847, kënga *Skënderbeu dhe Vdekja*, s'kemi asnjë shenjë që nër arbëreshët e Kalabrisë të këndoheshin këngë mi Skënderbeun. Sa për në Siqeli, askush nuk ka shënuar se atje kish këngë mi Skënderbeun dhe askush nuk mbloodhi gjë. I vetmi që na thotë diçka mi ekzistencën e këngëve në Kalabri, është udhëtari francez Didier, sipas të cilit heroi i njohur i epikës legjendare, Kostantini i vogël, identifikohet me arbëreshët e Kalabrisë me Kostantinin të vëllanë e Skënderbeut. Fakti që Didier nuk na flet për ekzistencë këngësh të tjera mi Skënderbeun në Kalabri, po tamam për një këngë që njihet mirë nga studiuesit e folklorës ballkanike se nuk ka të bëjë me Kastriotët, është kuptimplotë dhe, me shumë të drejtë, na bën të dyshojmë se, më 1830, në Kalabri, nuk dëgjoheshin këngë mi Skënderbeun. Për ndryshe, arbëreshët e atjeshëm, që i dhanë një informatë të tillë Didierit, duke e bërë Kostantinin e vogël një Kastriot, është e pakuptueshme që të mos i flitnin atij edhe për këngët e tyre të tjera mi Skënderbeun. Po le të vemë re se fakti që ata Kostantinin e vogël deshën ta identifikojnë me Kostantin Kastriotin, i cili edhe në histori ka lënë një kujtim thuaj se të padukur, munt të na tregojë se, më 1830, ekzistonte nër arbëreshët e Kalabrisë — pa dyshim nër ata të shkolluarit — tendenca për të krijuar këngë mi Skënderbeun duke u bazuar te epika popullore. Dorsa nuk dimë se në ç'vit lindi. Më 1830, de Rada ishte gjithëmbëdhjetë vjeç dhe Santori njëmbëdhjetë. Pra, asnjëri prej të dyve nuk ish në gjëndje të mendonte asnjëherë për gjëra të tilla. Po një nga të parët që kanë shkruar mi kolonitë arbëreshe t'Italisë, që më 1809, një Angelo Masci nga S. Sofia, dhe shokët e tij të Kolegjit të S. Demetrio Corone-s, munt të kish pastrur ide të tilla, me gjithë se nuk ish në gjëndje ndofta t'i verë në veprim (127). Të pakën të tillë arbëreshe të shkolluar

127) Më 1820 një farë Andrea Vreto Papadhopulo nga Leukadia e Greqisë, boronte në Napoli një histori të Sk. përkthyer nga greqishtja, d.m.th. nga botimi i Moskës (1812). Në funt të vëllimit të dytë të kësaj historie (f. 245-249), gjindet lista e suskriptorëve të veprës. Në mes tyre është emëri i "Këshilltarit Angelo Masci, për dy kopje". Në mes tyre janë edhe Domenico Bellusci, peshkop ortodoks arbëresh, drejtor i Kolegjit të S. Demetrio Corones në vitet 1807-33, Guiseppe Crispi, profesor n' Universitetin e Palermos, një nga folkloristët e parë arbëreshë etj. Po kjo histori e Sk. u ribotua më 1847 në Palermo, pa emërin e përkthyesit. Në të dy botimet, ajo ka në funt një përshkrim të ardhjeve t'arbëreshëve n'Itali (II, 230) dhe listën e kolonive arbëreshe t'Italisë (II, 226). Aty gjejmë edhe frazën kuptimplotë: "...degli Albanesi, o Coronei venuti in questo Regno", që

duhet ta kenë përzjerë Kostantinin e vogël me një vëlla thua se fare të harruar të Skënderbeut.

b) Më 1845, de Rada njohu në Napoli arbëreshin siqilian Demetrio Camarda, që i tregoi një dorëshkrim këngësh popullore të mbledhura në Kalabri nga Avati, në shekullin XVIII. De Rada vetë na flet për këtë takim, duke pohuar se këngët i u dukën «të lindura të gjitha në More» (128). Po të kish në mes tyre nonjë këngë mi Skënderbeun, si nuk e zuri me gojë de Rada? Pastaj, si nuk e botoi Camarda, më 1866, *n' Appendice-n* e tij, ai që riprodhon këngën e botuar vetëm në versionin e saj italisht nga Dorsa, nëntëmbëdhjetë vjet më parë, duke i ardhur keq se nuk po na jep origjinalin shqip? Nuk është e vështirë të thuhet sa Avati nuk qe në gjëndje të mbledhë asnjë këngë mi Skënderbeun në funt të shekullit XVIII, po vetëm këngë që dukeshin «të lindura në More», kurse në pjesën e parë të shekullit XIX folkloristët e tjerë mblodhën tetë këngë mi heroin?

c) Në parathënien e botimit të dytë të *Rapsodive* (1883-87), de Rada na mëson me mjaft hollësi qysh i mblodhi këngët popullore arbëreshe. Gjer më 1848, ai kishte mbledhur mjaft këngë, i kishte rrjeshtuar dhe përkthyer italisht. De Rada zë me gojë disa prej tyre, po asnjë këngë mi Skënderbeun. Më 1848 ngjau kryengritja kundër Burbonëve të Napoli; de Rada mori pjesë në këtë lëvizje përparimtare dhe, si ushtypkjo, u detyrua të largohet nga Napoli dhe të vendoset në fshat të tij, për të shpëtuar kokën. Me këtë rast, shumë dorëshkrime i humbi dhe shumë të tjera i çorri. Këtu humbi edhe shumë këngë që pat mbledhur që më 1833, dhe i u desh të vihet dhe t'i mbledhë sërish. De Rada na zë me gojë edhe disa këngë që mblodhi pas vitit 1848, po asnjë mi Skënderbeun. A kaqë pak rëndësi u vinte ai këngëve mi Skënderbeun, sa mos na thotë fare se si i mblodhi? Apo kemi të bëjmë me një haresë? De Rada u epte një rëndësi të madhe këtyre këngëve: ai me *Rapsoditë* e tij u përpoq të rindërtojë një poem të math të copëtuar dhe të humbur pjesërisht gjatë shekujve, poem që, pas mëndjes së tij, duhet të qe krijuar në kohë të Skënderbeut dhe që fliste mi heroin dhe kohën e tij. Këngët mi Skënderbeun, pa tjetër, ishin boshti i këtij poemi. Si harron de Rada se qysh i mblodhi këto këngë? Këto fakte bëjnë të dyshosh se de Rada hesht me dashje mi origjinën e këngëve mi Skënderbeun, sepse ai vetë ka gisht në krijimin e tyre. Po këtu kanë heshitur edhe botuesit e tjerë të tyre, të cilët ose nuk ditën gjë ose nuk deshën të prishin një mistifikim të bukur.

ç) Një këngë mi Skënderbeun ka qenë botuar më 1847 dhe de Rada e njohte këtë këngë që nxorri në dritë bashkëpunëtori tij Dorsa. Më tje-

tregon se fjalët "arbëresh" dhe "korone" identifikoheshin n'Itali, sikundër arbëreshët thirreshin edhe "greci" ("Piana dei Greci"). Një identifikim i tillë gjendet edhe te Rodotà.

tër anë, vetë de Rada na thotë se ka patur një dorëshkrim këngësh popullore të mbledhura nga Santori, pa na treguar seç përmbante. Po Rugiero na mëson se aty gjindeshin, në mes të tjerave, edhe këto katër këngë mi heroin: *Skënderbeu dhe Ballabani, Vjerra e keqe, Skënderbeu dhe Vdekja, Vdekja e Skënderbeut*. Këto janë të katër këngët e fundit që botoi de Rada në mes të tetave. Prej tyre, e dyta duhet të njihet më 1850 nga Basile dhe e treta u botua nga Dorsa më 1847. Në se këngën e dytë de Rada e mori nga Santori, dorëshkrimin e këtij ai e ka patur brënda viteve 1848-50. Më 1847, ai ishte në Napoli dhe nuk duket të ketë njohur asnjë këngë mi Skënderbeun, sepse nuk përmënt asnjë. Për Santorin, ai na bën fjalë vetëm kur përshkruan aktivitetin e tij folkloristik pas vitit 1848, kur la Napolin.

Gjithë po Rugiero na mëson se Santori i kishte prekur këngët popullore të dorëshkrimit, se «albanologët arbëreshë» janë të mendimit që Santori i kishte prekur këngët dhe u kishte shtuar nga veltja, duke bërë që të humbin origjinalitetin e tyre të vërtetë (129). Pra, ja një njeri që duhet të ketë krijuar disa këngë arbëreshe mi Skënderbeun. Santori e ka nisur që fare i ri aktivitetin e tij poetik: më 1839, kur ishte njëzet vjeç, ai botoi një përmbledhje vjershash në frymë popullore, me titull: *Il canzoniere albanese*. Ta zemë se që ahëre ai nisi të krijojë këngë mi Skënderbeun, duke u influencuar nga Barleti dhe Biemmi, duke u bazuar edhe te epika popullore arbëreshe; të katër këngët që gjindeshin në dorëshkrimin e tij duhet të kenë qënë krijuar brënda viteve 1839-50. Njërën prej tyre e botoi Dorsa, më 1847. A mos e krijoi ky vetë, apo e mori nga Santori? Dorsa na flet në këtë kohë mi Santorin duke mos shprehur nonjë mendim të mirë mi vjershat e tij të para (130). Munt të ketë ngjarë nonjë fërkim në mes tyre. Më shumë është për të besuar se Dorsa e mori këngën prej Santorit, sepse dorëshkrimi i këtij qarkulloi nëpër duar të ndryshme arbëreshe. Mendimi jonë është se krijuesi i parë i këngëve mi Skënderbeun duhet të jetë Santori.

d) Po duhet të ketë krijuar edhe vetë de Rada. Poeti është marrë shumë me kohën dhe jetën e Skënderbeut. Disa nga veprat e tij kanë për subjekt atë kohë dhe atë jetë. Poemi tij i parë, *Milasaat* (1836), kërkon të ringjallë para syve tona jetën e Shqipërisë në fillim të shekullit XV. Po kështu edhe *Këngët e Serafina Topisë* (1836). De Rada i ka kështuar Skënderbeut një seri këngësh epike, që ai botoi nën titullin *Skënderbeu i pafat* (1873-84). Këto këngë, siç rezulton nga datat që poeti u ka vënë në fund, ai i krijoi brënda viteve 1837-79. Pra de Rada është marrë shumë me Skënderbeun dhe kohën e tij përpara vitit 1861, kur i kishte *Rapsoditë* gati për shtyp.

129) RUGIERO 12, 90.

130) DORSA 134.

Më tjetër anë, ne dimë se de Rada s'kishte një kriter të plotë shkencor prej folkloristi. Vetë fakti që ai u mundua të rindërtojë një poem gjoja të hartuar në kohë të Skënderbeut, me copëza të mbetura gjatë shekujve, na tregon se de Rada, si gjithë folkloristët romantikë të kohës së tij, me themeluesit vetë të shkencës folkloristike, VII Grimm, i shtyrë nga një qëllim i lëvdur patriotik, i preku sadopak këngët që mblodhi. Ai na e dëshon vetë se i preku, duke u shtuar edhe nga veltja tij, kur shihte ose pandehte nonjë zbrazëtirë, duke u regulluar dhe rimën ose ritmin (131). Mbushja e «zbrazëtirave» në këngë si *Trimi dhe Vasha*, donte të thosh t'i shtohet kësaj kënge diçka mi Skënderbeun dhe kohën e tij. De Rada ishte sinqerisht i mendjes se kjo «diçka» që ai shtonte, ish ajo që pat «humbur» gjatë shekujve dhe që ai e kish për barrë ta imagjinojë, ta gjejë dhe ta shtojë. Vetëm në këtë mënyrë ai munt të rindëronte me këngët e ndryshme arbëreshe poemën e krijuar në kohë të Skënderbeut nga një bari i panjohur, poem që, gjatë shekujve u copëtua dhe pjesërisht humbi. Që nga mezi i shekullit XVIII, me mistifikimin e famshëm që bëri Macpherson-i me këngët e pseudo-bardit skoçes Osian, u bë e zakonshme në Evropë që secili popull të kishte një Osian të vetin. Një Osian shqiptar fshihet prapa këtyre këngëve, që, në shekullin XV, duhej të formonin një poem të vetëm, mendon de Rada.

Në se u besojmë atyre që na thotë Gavril Dara i ri në parathënien e veprës së tij të çquar poetike, *Kënga e fundit e Balës*, babai tij, Andrea Dara, duke mbledhur këngët popullore arbëreshe, paska formuar mendimin se këto këngë qënqëshin copë të një kënge të madhe, nga e cila mungonin shumë pjesë. Vetë Gavril i ri, pasi trashigoi nga i ati këngët, mori përsipër të gjejë pjesët që mungonin. Gjet vetëm një dhe këtë, pasi ua shtoi të tjerave, siç na thotë, krijoi *Këngën e fundit të Balës*. Po kjo këngë, ose më mirë ky poem, duket që në vështirimin e parë, prej syut të mësuar me folklorin arbëreshe, se është një vepër origjinale, që themelin e saj e ka te folklori. Vepra e Darës së ri që një mistifikim i bukur, i tipit të këngëve t'Osianit nga Macpherson-i. Ndryshimi në mes të punës së tij dhe asaj të de Radës të *Rapsodite* është ky: de Rada i preku pak këngët, Dara i ri bëri me to një poem më të lidhur se ai që u mundua të bëjë de Rada, poem që është vepër origjinale e tij; për më tepër, Dara i ri i vuri emërin bardit anonim të de Radës, e quajti Balë, duke shpikur për të një histori të bukur romantike: Bala paske qenë një poet i kohës së Skënderbeut, ushtar i këtij, që, pasi u pushtua Shqipëria, u hohtë me të raskapiturit e tjerë në Itali dhe atje këndoi dhe qau kohën e bukur që kaloi, gjer sa vdiq plak i motuar fort.

Sikundër shihet, ideja e de Radës se, këngët që ai mblodhi në popull, ishin pjesë të një poemi të math të kohës së Skënderbeut, poem që:

ai mori përsipër të rindërtojë, ekzistonte siç duket edhe para tij nër arbëreshë. Kjo ide ekzistoi edhe pas tij dhe u realizua nga Dara i ri. Pas këtij, edhe Schiro-i bëri të njëjtën punë me librin e tij *Rapsodie albane* (1887), po më tepër duke i shëmtuar këngët popullore, se duke krijuar me to një poem ose disa këngë vërtet të bukura, si Dara i ri.

Me një kriter të tillë prej folkloristi romantik, me dashurinë e madhe për të kaluarën e popullit tonë dhe veçanërisht për kohën e lavdishme të Skënderbeut, si dhe për heroin vetë, me qëllimin e lartë që t'i shërbejë çështjes kombëtare të popullit tonë, pa dyshim, de Rada krijoi edhe ai disa këngë arbëreshe mi Skënderbeun, ndofta ato katër të parat, që nuk njihen para se t'i botojë ai, duke u bazuar te poezia popullore që kishte mbledhur.

Po t'i krahasojmë ato katër këngë me veprat e de Radës, mendimi ynë përforcohet që poeti të jetë të pakën krijestar i dy prej tyre. Kënga *Trimi dhe Vasha*, këngë dashurie, u përngjet shumë disa këngëve të llojit të *Milosaat* dhe të *Serafina Topia*, për frymën e saj, posaçërisht këngës së dytë të *Milosaat* ku dy të dashurit takohen në krua. Gjithashtu Miloshini është hero i një kënge të de Radës (132), pra ka mundësi që poeti të ketë krijuar këngën *Skënderbeu dhe Miloshini*. Le të shënojmë se kënga *Martesa e Skënderbeut*, aq e bukur, është e denjë e pendës së tij, me gjithë që gjuha saj është shumë e qartë në krahasim me gjuhën shumë t'errët të de Radës. Qartësia m'e madhe e këngëve mi Skënderbeun që ne supozojmë të ketë krijuar de Rada, në krahasim me errësirën e poezisë së tij, spjegohet nga fakti që de Rada vetëm u ka shtuar diçka këngëve duke bashkuar edhe pjesë prej këngësh të ndryshme ndofta, po s'ka krijuar gjithçka vetë.

dh) Mbetet për të shqyrtuar edhe një fakt: ne kemi dëshmi, me gjithë se jo kaqë bindëse, (133), se këngët mi Skënderbeun kanë qënë kënduar prej arbëreshëve të Kalabrisë. Po është një fenomen shumë i njohur në historinë e folklorës, që letërsia e shkruar të bëhet letërsi gojore dhe, shpesh, anonime. Si shembull, munt të marrim vlerësat e poetit arbëresh prej Kalabrie, Jul Variboba (shekull XVIII), të cilat u bënë popullore dhe gjithkush i këndonte nuk e dinte se qënë të tijat. Shumë këngë të Nezimit janë bërë aqë popullore në Shqipëri, sa edhe shumë të tjera që ndofta nuk janë krijuar prej tij, i atribuohen atij. Popullore janë bërë këngë të ndryshme patriotike të Mihal Gramenos dhe rilindasve të tjerë; ne edhe sot i këndojmë pa ditur se të kujt janë shpesh. Nga ana tjetër, vetë de Rada na mëson se kishte bërë këngë në frymë popullore, të cilat këndoheshin në fshat të tij (134).

132) MARCHIANO 89.

133) CAMARDA, faqe XVI dhe VII; RUGIERO 87; v. dhe shënimin 57. BIONDELLI 86. LOMBROSO 10.

134) DE RADA a, faqe VIII.

Këngët arbëreshe mi Skënderbeun, të përhapura me anë të dorëshkrimit të Santorit dhe të botimit të de Radës, munt të kenë qënë kënduar fare mirë nëpër fshatrat arbëreshe të Kalabrisë dhe të jenë bërë populllore, pa ditur njeri se kush i krijoi. Krijuesit e tyre janë rojtur të dëshmojnë, të pakën me shkrim, se qenë ata që i bënë. Këngët munt të kenë qënë rimbledhur ahëre në popull nga njerës si Smilari, Scura e nonjë tjetër. Fakti që asnjë arbëresh nuk dihet të ketë dyshuar mi autencitetin popullor të tyre, tregon se sa populllore u bënë këto këngë dhe se sa mirë e rojtën sekretin krijuesit e tyre.

V. — PËRFUNDIM

Nga vështrimi që u bëmë këngëve arbëreshe mi Skënderbeun, të botuara nga de Rada dhe të tjerë, përfundojmë se ato nuk janë prej origjine popullore, po kanë qënë krijuar nga poetë me shkollë, në pjesën e parë të shekullit XIX, afërsisht brënda viteve 1839-61. Krijuesit e tyre duket të jenë sidomos Santori dhe de Rada, ndofta dhe Dorsa (për një këngë), me gjithë se nuk dimë që ky njeri të ketë shkruar poezi.

Qëllimi për të cilin këta i krijuan këngët mi Skënderbeun dhe i paraqitën si populllore, ish një qëllim patriotik: ata deshën të venë kështu në dukje kombin shqiptar, historinë e tij të lavdishme. Në këtë mënyrë, ata i ndihmonin çështjes kombëtare të popullit tonë, duke e bërë të njohur Shqipërinë jashtë, duke përforcuar nërgjegjen kombëtare të popullit tonë, me influencën që shkrimet e tyre kishin mi shqiptarët e mësuar të kohës. Ata nuk shihnin në historinë e popullit tonë gjë më të lavdishme se koha e Skënderbeut, hero më të math se Skënderbeu. Duke ringjallur atë kohë dhe duke ringjallur kujtimin e heroit të saj, ata mendonin se kështu do t'i shërbejnë mirë çështjes së popullit tonë të robëruar dhe nuk gaboheshin. Shembulli i Skënderbeut ishte i tillë që munt të shërbejë me të madhet për çështjen tonë kombëtare, për çlirimin nga ajo Turqi kundër së cilës ai kishte lëftuar, dhe gjithmonë kishte fituar, njëzet e katër vjet me radhë. Duhej që shpejt a vonë shqiptarët të rrëmbenin përfundërisht armët dhe të çliroheshin. Që më 1847, Dorsa, tamam ai që do të botojë të parën këngë arbëreshe mi Skënderbeun, në të njëjtin libër ka botoi atë këngë, tregohet fare optimist për një t'arthme të shpejtë lirie për popullin tonë.

Viti 1847 është një vit kryengritje në masë të ishatarësisë shqiptare kundër pushtuesit otoman dhe kundër bejlerëve feudalë të vëndit në shërbim të Turqisë. Atë vit ngjanë kryengritjet e famëshme të Mallakastrës dhe Kurveleshit, të udhëhequra nga Rrapo Hekali me shokë. Atë vit lëvizja kryengritëse në Shqipëri kishte vajtur në kulm. Po kjo lëvizje kishte nisur me kohë, në forma të ndryshe, përpara se të vinin ngjarje si këto. Në fakt, populli jonë kurrë nuk i u nënështroa mirë Turqisë. Po

me përpjekjet e Bushatllinjve dhe t'Ali pashë Tepelenës për t'a krijuar principata autonome shqiptare, në mes të dy shekujve XVIII dhe XIX, përpjekje të mbështetura të dëshira e popullit tonë që të shkëputej nga Turqia, lufta jonë për liri mori përpjesëtime të mbëdha, duke u bërë edhe m'e organizuar. Pas thyërjes së Bushatllinjve dhe t'Ali pashës, pas masakres së Manastirit (1830), ku Turqia i dha grushtin më të math rezistencës së feudalëve shqiptarë, njerës si Zylyftar Poda, Zenel Gjoleka, Tafil Buzi me shokë, që nuk ranë në grackën e Manastirit, muar malet. Populli i mbështeti në veprimet e tyre «hajduçe» kundër Turqisë. Meshpalljen e Tanzimatit (1839), moskënaqësia arriti kulmin në masat popullore. Vitet 1839-47 janë mbushur me kryengritje të parreshtura kundër sundimit otoman, që sa vinte ashpërohej, kundër taksave, nizamit dhe bejlerëve agjentë të Turqisë, për të rojtur privilegjet dhe tokat e tyre të rrezikuara nga fshatarësia e armatosur dhe kryengritëse.

Arbëreshët e Italisë dëgjonin për këto lëvizje. Njerës si de Rada dhe Santori ishin pajisur me idetë përparimtare të kohës dhe merrnin pjesë aktive në lëvizjet kryengritëse t'Italisë së jugut më 1848, si dhe në lëvizjen garibaldine të 1860. T'ushqyer me idetë e ra të lirisë që zjenin n'Itali të jugut, duke dëgjuar mi ngjarjet e Shqipërisë, ata merrnin pendën që t'i dilnin zot çështjes së popullit tonë, gjak i të cilit ishin. Më 1847, Dorsa na dëshmon se i ka ndjekur me verejtje kryengritjet e Shqipërisë. Duke u nisur nga gjëndja e vajtuar e popullit tonë ahëre, duke i qarë hallin popullit tonë që «rron akoma në hekura... nën një despot fatal, pa industri, pa kulturë... pa ligjë, i shtypur», ai shkruan se, me gjithë këtë, Shqipëria nuk është aspak e bindur, po gjithmonë gati të marrë armët, dhe përmënt lëvizjen e Tafil Buzit, për të cilën ka shkruar shtypi napolitan më 1846. Dhe përfundon: «Po a do ta durojë kurdoherë (Shqipëria) gjëndjen e mjeruar dhe t'egër nën Despotin Otoman? Shqipërinë, vënt luftarak dhe të vendosur edhe më shumë se fqinjët e saj, të nxitur nga ringjallja e Greqisë, ringjallje që ajo bëri vetë me vlerat e saj,... të shtyrë nga sukseset e vësuvë jo të largta të Moldavisë, Vllahisë dhe Sërbisë..., duhet ta supozojmë që tani se është gati të provojë luftën e saj të fundit dhe të ringjalljes» (135). Ky besim që shpreh Dorsa në një t'arthme të shpejtë lirie për popullin tonë, ka qënë i njejtë edhe për njerës përparimtare si de Rada dhe Santori. Ky besim i nxit këta edhe më shumë t'i dalin zot çështjes së popullit tonë. Vepra e madhe e de Radës, jeta tij e gjatë, dëshmojnë për këtë. De Rada, auctor i të parit poem me vlerë artistike të madhe në letërsinë shqipe, *Milosaat*, ringjallës i kohës së Skënderbeut dhe i fytyrës së heroit të math, kryengritës i 1848-s, vdiste më 1903 me një peshk të thatë në xhep, tetëdhjetë e nëntë vjeç, i braktisur në pleqërinë e tij të varfër dhe fatke-

qe. Imperializmi italian, që majte njerës si Schiro me shokë, e linte të ngordhë për bukë de Radën. Imperializmi italian kërkonte nër arbëreshë, dhe ata shikonte, njerës që t'i shërbenin për qëllimet e tij skllavëruese ndaj popullit tonë. De Rada s' ishte nga ata njerës. M'i thjeshtë, m'i panjohur, fare i veçuar nga jeta, sepse duket dhe fort i persekutuar, i asaj udhe ka qënë edhe Santori që vdiq nëntë vjet para de Radës.

Këta qenë krijuesit e epikës arbëreshe mi Skënderbeun. Për qëllimet e tyre përparimtare u krijua kjo epikë.

Me kriterin e tyre prej folkloristësh romantikë të sheku lit XIX, si de Rada ashtu edhe Santori nuk e kuptonin se nuk është mirë të preket letërsia popullore, si bënë ata. E prekur, ajo nuk munt të konsiderohet si një material mi të cilin munt të bëhen studime të sigurta mi jetën, historinë, gjuhën, artin etj. të një populli. Duke e prekur folklorën e popullit të tyre, mbledhësit arbëreshë na kanë lënë një material jo kurdoherë të sigurtë dhe, pa dashje, kanë krijuar kështu vështirësi te panevojëshme, dhe jo të vogla, për studiuesit e letërsisë popullore shqiptare. Sqarimi që ne bëmë këtu mi epikën arbëreshe të Skënderbeut, qe një nga ato vështirësi që është e nevojëshme të kapërxehen në studimin e folklorës sonë.

Duke u nisur nga qëllimi që të studiojmë këngët «popullore» arbëreshe mi Skënderbeun, ne kishim dyshimin se ato jo vetëm ishin prekur dhe, sado pak, stilizuar, po dhe se nonjë prej tyre kish qenë krijuar nga nonjë poet i panjohur me shkollë. Këtë dyshim të fundit na e kishin ngjallur dy këngët *Martesa e Skënderbeut* dhe *Vdekja e Skënderbeut*, të cilat, me gjithë frymën e tyre popullore, si të popullit nuk na dukeshin. Kishim dyshuar se mos janë krijesa të de Radës. Ky studim krahasues që u bëmë të tetë këngëve, na e mbush mëndjen se, që të teta, kanë qenë krijuar nga de Rada, Santori, ndofta dhe Dorsa. Me gjithatë, materiali që ne patëm në dorë nuk lejon të caktosh me saktësi cili qe auctor i filan kënge, kur ekzaktërisht e shkroi, a u kënduan këngët, a këndohen dhe sot. Nuk duam të dyshojmë që këngët janë kënduar prej popullit. Në se kështu ngjau vërtet, ahëre kemi, në historinë e folklorës sonë, shembullin më të bukur të pasurimit të letërsisë popullore nga letërsia e shkruar, fenomen që njihet nër gjithë popujt dhe qe ka dhe nër ne shembulla. Ndryshimi është se këto këngë u shkruan ta nam me qëllim që të paraqiten si popullore dhe të mos e dijë njeri dhe nuk janë të tilla, sipas mënyrës së famëshme të Macpherson-it me këngët e Oðanit. Nisistikimi qe i bukur dhe vazhdoi gjer më sot, afër një qint vjet pas botimit të këngëve.

Duke u marrë me këtë çështje, ne nuk gjetëm asnjë auctor që të ketë dyshuar, sado pak, në se këngët arbëreshe mi Skënderbeun ishin apo jo popullore. Studiuesit rumun i Barletit, Palli, munt ta kish bërë këtë dyshim. Sepse Palli gjeti burimet livreske të Barletit. Për një këngë si *Vdekja e Skënderbeut*, dilte vetvetiu që poeti anomin i saj, pa tjetër,

duhej të kish plagjiuar Barletin, sikundër në këtë rast Barleti plagjion Valder Maksimin. Është për t'ardhur keq që Palli nuk e bëri dyshimin, sepse ai i ka njohur *Rapsoditë* e de Radës. Ai ka njohur edhe këngë të tjera mi Skënderbeun, që e kanë gjithashtu burimin te Barleti, siç janë ato që ka botuar Schiro në *Canti popolari d' Albania* (1901) dhe për të cilat do të flasim në pjesën e dytë të këtij studimi. Palli është mbajtur te mendimi unilateral, se Barleti e ka shtënë në përdorim poezinë popullore të kohës së tij në përshkrimin e jetës dhe gjestave të Skënderbeut, mendim i çfaqur më parë nga një tjetër shkencëtar rumun, Iorga.

Së fundit, po përmendim edhe një tjetër auktor, arbëreshin Bellusci, i cili, duke mos vënë në dyshim autenticitetin popullor të këngëve, është i mendimit se këngët arbëreshe mi Skënderbeun s'kanë qënë krijuar në Shqipëri, s'janë sjellur nga Shqipëria në Itali, po u kujuan pas shpërnguljeve, në Itali. Ky mendim munt ta shpinte lehtë Bellusci-n të dyshonte edhe për autenticitetin popullor të këngëve, po ai nuk qe në gjëndje të shtyrej më tutje, me gjithë se arbëresh, d. m. th. shumë i favorizuar nga kjo anë. Argumentet që jep Bellusci për të mbështetur tezën e tij janë shpesh puerile dhe ne nuk po i vështrojmë këtu. Po një prej tyre meriton vemëndjen. Bellusci na dëshmon se «këngët e luftës», d. m. th. epika legjendare arbëreshe, ku bëjnë pjesë edhe këngët mi Skënderbeun, nuk ekzistojnë në kolonitë arbëreshe t'Abbruzzo-s dhe Molises, të cilat, sipas tij, u themeluan në shekullin XVII. Në të vërtetë, kolonia e vetme e Abbruzzo-s, Villa Badessa, ka qënë themeluar në shekullin XVIII (136) dhe kolonitë e Molises në shekullin XVI. Me gjithatë, fakti që këngët legjendare që kanë arbëreshët e tjerë nuk gjinden në ato koloni, është me rëndësi. Arbëreshët e Villa Badessa-s, a mos nuk sollën këngë të tilla legjendare nga viset tona? Kjo pyetje shtrihet një tjetër, që do ta shohim më mirë më poshtë: a mos në mes të shekullit XVIII, kur u shpërngulën nga Shqipëria themeluesit e kolonisë së Villa Badessa-s, në epikën tonë popullore nuk ekzistonte këngë të tilla legjendare që janë mbledhur në arbëreshët e Kalabrisë dhe të Siqelisë, dhe që sot, pjesërisht, i gjejmë edhe në Shqipëri? Në dëm të Molise kanë qënë vendosur edhe koronej. Si këta nuk influencuan mi letërsinë popullore t'arbëreshëve që jetën aty të vendosur më parë? Kjo munt të spjegohet nga fakti që kolonitë e Molises janë të paka dhe mjaft të shpërndara dhe aty traditat e ardhura së voni nuk patën mundësi t' influencojnë thellë. Munt të spjegohet edhe nga fakti se aty ndofta janë vendosur pak koronej, dhe këta janë shpërndarë të për. Nuk kemi informata mi shpërndarjen e koronej në për Molise. As nuk kemi gjë të madhe nga folklori e këtyre kolonive: disa fragmente (137). Në këto

136) DORSA 65: TSRECCANI, II, 92. Villa Badessa u themelua më 1744.

137) MARCHIANO e. Mi koronej të vendosur në Molise, v.

COCO 12. LAMBERTZ c, 66-79 ka botuar një seri këngësh popullore nga Molise

diktohet një influencë e pakë e folklorës greke. Pra mundet që epika legjendare e kolonive të Kalabrisë dhe Siqelisë, pjesërisht, ekzistonte edhe në Molise, po u zhduk dhe nuk e mblodhi njeri. Dëshmia e Bellusci-t është e vitit 1924, kur kolonitë e Molises i kishin humbur mjaft traditat e tyre. Sidoqoftë, le të shënojmë se këngët mi Skënderbeun, sikundër nuk gjindeshin në Siqeli, nuk gjindeshin as n' Abruzzo dhe Molise. Ky fakt e mbështet edhe një herë tezën tonë mi krijimin e tyre në Kalabri, nga njerës si de Rada, Santori e nonjë tjetër.

* * *

Në pjesën e parë të shekullit XIX, nuk ekzistonin këngë mi Skënderbeun të arbëreshët e Kalabrisë. Këto këngë s' ka asnjë dëshmi që të kenë ekzistuar të arbëreshët e viseve të tjera t' Italisë — Siqeli, Molise, Abruzzo etj. Auktorët e mëparëshëm arbëreshë nuk na zënë gjë me gojë për to. Me gjithatë, kjo nuk do të thotë se këngët s' kanë ekzistuar kurrë në kolonitë matanë detin. Ato ekzistuan në Shqipëri dhe s' ka asnjë arsye përse të mos kenë kapërxyer detin me të raskapiturit arbëreshë. Nuk ka asnjë arsye gjithashtu që këta të raskapitar të mos kenë krijuar, n' Itali, këngë mi Skënderbeun dhe mi vëndin që lanë. Ka gjurma në folklorën arbëreshe të këngëve mi të kaluarën e tyre të Shqipërisë, posaçërisht mi shpërnguljen e tyre. Përse atëhere u zhdukën këngët mi Skënderbeun në kolonitë arbëreshe t' Italisë, kurse këngë të tjera, t' ardhura nga Morea thuaj se në të njëjtën kohë, as një gjysëm shekulli më vonë, u rojiën mirë gjer më sot?

Arsyeja e parë është koha. Folklori arbëreshe ka filluar të mblidhet gjerësisht vetëm nga Santori, de Rada e nonjë tjetër, d. m. th. më së tri shekuj pas shpërnguljeve arbëreshe. Tri shekuj janë mjaft për të zhdukur këngët e vjetra popullore. Kur të vështrojmë legjendën e Skënderbeut në Shqipëri, do të shohim se epika jonë historike që kemi sot nuk është m' e vjetër se shekulli XVIII, se edhe në Shqipëri këngët mi Skënderbeun dhe kohën e tij praktikisht janë zhdukur.

Arsyeja më me rëndësi, mendojmë ne, është kjo, se shumica dërrmuese e arbëreshëve t' Italisë janë prej origjine toske. Pa dyshim që Skënderbeu duhet të ketë qënë kënduar edhe në jug, sepse lavdinë e tij e njohu gjithë Shqipëria: thuaj se gjithë krahinat e vëndit, me prijësit e tyre, muar pjesë në luftat që udhëhoq Skënderbeu kundër Turqisë. Ali pashë Tepelenës nuk ia këndon sot këngën vetëm Gjinoakra, po dhe Elbasani, edhe Shkodra. Dhe Ali pasha pak pat të bëjë me popullin e

dhe Villa Badessa. Në mes tyre s' ka asnjë «këngë luftë» ose legjendare, veç këngës së korfuskalasës, që ka të bëjë me luftën turko-veneciane për Korfuzin (1716), mblodhur në Villa Badessa, themeluar nga himariotë prej Piqerasi. Kjo këngë u botua për herë të parë nga MITKO, dhe është m' e vjetra këngë historike që kemi në Shqipëri pas fragmentave të këngëve mi SK. që do të shokim në pjesën e dytë të këtij studimi. Këto tekste janë ribotuar dhe te LAMUBERTZ d, 352-66.

veriuat të Shqipërisë. Sidoqoftë, Skënderbeu ka qënë kënduar më shumë Shqipëri të mesme dhe të veriut, kryesisht në ato vise ku gjejmë edhe sot legjendën e tij, dhe që janë tamam ato që Budi quan «vise të Skënderbeut», siç do ta shohim në pjesën e dytë të këtij studimi. Në jugë këndoheshin sidomos trimat e vëndit, si për shembëll Arianit Golemi, për këngët e të cilit na dëshmon Ami Boué (138). Toskët në Itali shpënë pra këngë të paka mi Skënderbeun. Gegët që kapërxyen detin nuk mundën të formojnë koloni të mbëdha e kompakte, që kështu t'i ruajnë edhe traditat e tyre aqë mirë sa toskët. Ata u asimiluan prej këtyre të fundit dhe, kur qenë shumë të shkëputur, u italianizuan shpejt, siç ngjau me shumë koloni arbëreshe të shkëputura nëpër Itali (139). Sot arbëreshët prej origjine gege mezi dallohen në kolonitë matanë detit. Duhet shënuar gjithashtu se, në fshatra arbëreshe prej origjine gege, siç janë Vena dhe S. Nicola për shembull, në rrethin e Catanzaro-s, mjaft të veçuara prej grupit të math të kolonive të Cosenza-s, është mbledhur vetëm nonjë këngë e rallë popullore. Folklori arbëreshe e Italisë u mbloth në kolonitë toske dhe kryesisht në rrethin e Cosenza-s (për Italinë e jugut) dhe në atë të Palermos (për Siqelinë). Edhe në se pat këngë mi Skënderbeun në kolonitë gege, këto u zhdukën e nuk i mbledhi njeri.

Folklori arbëreshe e Italisë nuk u mbloth vetëm në kolonitë toske, po edhe në qendrat ku u vendosën koronejtë, siç janë S. Demetrio Corone me fshatrat përfaqë, dhe kolonitë e Siqelisë. Duhet shënuar se në këto koloni u themeluan të dy kolegjet arbëreshe, që u bënë qendrat e aktivitetit dhe të rilindjes kulture t'arbëreshëve t'Italisë: njeri në S. Benedetto Ullano (1732), i transferuar më vonë në S. Demetrio Corone (1794); tjetri në Palermo (1784). Këto kolegje të drejtuara nga priftërinj ortodoksë, përgatitnin klerin ortodoks që u nevojitej kolonive. Ato ruajtën gjithmonë lidhjet me gjuhën greke dhe me kulturën greko-bizantine. Në to, traditat greke identifikoheshin se përziheshin me traditat arbëreshe, duke lojtur feja rolin kryesor në këtë mes. Është kuptimplotë fakti se Piana e Siqelisë, banuar nga arbëreshë, quhet Piana dei Greci. Po kështu emërat «korone» dhe «arbëresh» janë sinonime për kolonitë tona matanë detit (140). Gjithë këto kështu influencuan që letërsia gojore e koronejve t'ardhur nga Morea t'imponohet në mënyrë të theksuar në letërsinë popullore arbëreshe dhe të ngjallë interesin e parë të folkloristëve arbëreshë. Ajo letërsi kontribuoi, pa dyshim, edhe në zhdukjen e këngëve të paka mi Skënderbeun që gjindeshin te arbëreshët e Italisë. Kjo është një arsye e tretë përse nuk u mbledhën e përse u zhdukën këngët mi Skënderbeun në kolonitë tona matanë detit. Le të shënojmë se influenca e folklorës greke përtej kufijve të popullit grek, është një fenomen i

138) AMI BOUE II, 108.

139) TRECCANI, II, 92.

140) V. shënimin 127.

njohur nër popujt ortodoksë. Ajo i detyrohet kryesisht Bizantit dhe influencës së madhe të kishës dhe të kulturës greko-bizantine.

Nga vështrimi që u bëmë këtu disa temave dhe motiveve të poezisë popullore arbëreshe që kishin lidhje me këngët e Skënderbeut, konstatim marëdhënie të ngushta me epikën popullore greke, veçanërisht me atë akritike. Të tilla janë motivet e rrëmbimit, rikthimit, rinjohjes etj, që gjejmë në këngë të njëjta ose të ngjajshme me këngët greke. Ahëre lint pyetja: me që këto këngë u suall në Itali prej koronejve, a do të thotë kjo se arbëreshët e ardhur më parë nga Shqipëria në Itali s'kishin këngë të tilla? Në se kishin, këngët që ne vështrojmë sot janë një rezultat i influencimit reciprok në mes të dy palëve: arbëreshëve t'ardhur nga Shqipëria dhe atyre t'ardhur nga Morea. Në se s' kishin, këto këngë janë prej origjine moreate, të përhapura nër arbëreshët e Italisë me anë të koronejve. Këto këngë pra duhet t'i kenë zënë ahëre vëndin pjesërisht epikës s'ardhur nga Shqipëria ose, më mirë, këto u mblodhën kryesisht nga epika arbëreshe, sepse folkloristët punuan sidomos nër vise ku u vendosën koronej dhe atyre këngëve u vunë kujdesin e parë.

Pa përjashtuar influencimin reciprok në letërsinë popullore arbëreshe t'Italisë në mes elemente t'ardhura nga Shqipëria dhe Morea, një vështrim i kujdesëshëm i epikës popullore t'arbëreshëve t'Italisë që ka qënë mblodhur, të bën të pohosh se kjo, në pjesën më të madhe, është moreate. Këtë konstatim e mbështet edhe fakti që epika jonë popullore në Shqipëri, në gjëndjen që paraqitet sot, duket se ka filluar t'influencohet vonë nga epika popullore e fqinjëve ballkanas. Ja dy shembulla kuptimplote:

a) Në filim të shekullit XVI, në librin e tij mi rrethimin dhe pushtimin e Shkodrës nga Turqit, Barleti bën edhe historinë e qytetit të tij të lindjes. Historia që bën ai është më shumë një legjendë. Në mes të tjerave, Barleti na mëson se, sipas «disa dokumenteve ose në mirë analeve» që kishin të bënin me «kujtimin e pleqëve», të shkuara «në gjuhë të vëndit» («vernacula lingua»), Shkodra ka qënë themeluar nga një farë Roza me të motrën e tij Fa («Pha»). Prej bashkimit të këtyre dy emërave doli emëri Rozafa, që mban kështjella e Shkodrës. Vëlla e motër, Roza dhe Fa, jetuan pastaj gjatë dhe vdiqën të lumtur (141). Kjo nuk është aspak legjenda e themelimit të kështjellës së Shkodrës që njohim ne sot, siç është marrë gabimisht prej një studiuesi jugosllav, sepse edhe Hecquard-i, duke përdorur Barletin, ka marrë prej tij emërat Roza dhe Fa dhe ua ka vënë herojve të legjendës, të cilën e regjon ashtu siç e njohim ne sot (142). Pas kësaj legjende, që të qëndronte kështjella, u desh murosuar një grua në mur të saj. Barleti nuk na përmënt një gjë të tillë kur

141) BARLETI a, 102.

142) STEFANOVIQ. HECQUARD 17.

na flet, më 1504, mi themelimin e Shkodrës. A mos do të thotë kjo se legjenda që ne njohim sot, ahëre nuk ekzistonte akoma, nuk ishte krijuar? Dihet se kjo legjendë është një variantë e asaj të themelimit të një ure, që në Greqi, zakonisht, tregohet për urën e Artës. E pra, në folklorën e mbledhur arbëreshe t'Italisë nuk gjindet kënga mi urën e Artës dhe as që e përment nonjë auctor arbëresh që të ketë ekzistuar nonjëherë. Ka të ngjarë pra që kjo legjendë të mos ekzistonte, në fillim të shekullit XVI, në Shqipëri të veriut dhe as n'atë të jugës, ku sot është shumë e përhapur (143). Fakti që kënga nuk ekziston as në folklorën arbëreshe t'Italisë, do të thotë se edhe koronejtë munt të mos e kenë sjellur nga Morea më 1533-34. Në këtë kohë pra, kënga nuk duket t'ekzistonte as në More, as në Greqi. Këto fakte e rrëzojnë tezën sipas së cilës kjo këngë duhet të jetë krijuar rreth shekujve XII-XIII (144). Kjo këngë zakonisht thuhet se është prej origjine greke (145). Në se është e vërtetë, ja një shembull që folklori grek ka influencuar vonë mi folklorën shqiptare. Po ne kemi të drejtën të themi që kjo këngë e ka origjinën e saj në Shqipëri ndofta, sepse Shkodra është në Shqipëri dhe, jo vetëm n'epikën tonë popullore, po dhe n'atë të Jugosllavisë, kënga flet mi kalanë e Shkodrës; edhe Arta është një vënt i banuar që së lashti prej popullit tonë, një vënt shqiptar, dhe kënga në Greqi flet përgjithësisht për urën e Artës. Në se mendojmë së kënga është krijuar në ne, ajo nuk na del më e vjetër se shekulli XVI dhe ky është një influencim i vonë që epika e jonë popullore ka patur mi atë të popujve fqinjë. Kjo do të thotë gjithashtu se gjëra nga epika legjendare që kemi ne sot, ka shënja të mos jenë më të vjetra se shekulli XVI. Një këngë si ajo e vëllait që rrëmben motrën

143) Sipas kërkimeve t'ona, duke patur parasysh përveç pjesës më të madhe të varianteve të botuara, edhe një sasi të pabotuara, tema e sakrificës djerëzore që trajtohet në legjendën e themelit të kështjellës dhe t'urës, gjendet e përhapur kështu në Shqipëri: për kështjellë, ajo ekziston posaçërisht në Shqipërinë veri-perëndimore të kufizuar me Malin e Zi, malsinë e Gjakovës, Drinin, Shkumbinin; për urë, ajo ekziston posaçërit në gjithë Kosovën, në Obër, krahinat veri-lindore t'Elbasanit, Shkumbin e teposhtë. Për kështjellë, legjenda tregohet edhe për kalatë e bregdetit (Turke Kaninë, Porto-Palermo Butrint), si dhe për ato t'Elbasanit dhe Beratit. Për në këtë formë, duke u nisur nga veriu, ajo ka ndjekur bregdetin teposhtë dhe ka hyrë edhe më nonjë vënt thellë në Shqipëri të mesme. E gjejmë edhe në Dardhë të Korçës, që qëndron të dëshmojë se dardharët janë t'ardhur në atë vise, si pretendohet zakonisht. Variantet kryesore të botuara janë: 1) *Shqipëria*: HECQUARD 17; MEYER, VI, 46; POPULLI 8-VII-1915: LAMBERTA a 183 dhe 187 (dy variante); LEKA 1930, 52; TAII 16; SHQIPËRIA E RE 1930, Nr 412; HYLLI DRITËS 1931, 519-558 (pesë variante); etj. 2) *Urë*: MITKO 1967 (përkth. frëngjisht DOZON 255).

144) STEFANOVIQ 210.

145) DIETERICH 150-52 (sipas BAUD-BOVY 173): BAUD-BOVY 173-74. Për variantet ballkanike të këngës, v. MEYER, VI, 47-48; SCHADEBACH; STEFANOVIQ; Për. variantet greke veçanërisht,

dhe pastaj e njeh, nuk munt të jetë m'e vjetër se koha e krijimit të jeniçerëve dhe koha e hajdutëve, për të cilët ajo flet, d.m.th. se shekujt XV-XVI (146).

b) Një tjetër shembull, më me rëndësi, është ajo e ciklit popullor të kreshnikëve, Mujo dhe Halili, me agallarët shokët e tyre, n'epikën popullore të Shqipërisë së veriut. Ky cikël zë sot vëndin kryesor n'atë epikë dhe ka muundur të zbresë gjer në Mat dhe Dibër, duke lënë gjurma edhe pranë Tiranës dhe Elbasanit. Influenca bosnjake mi të është e padiskutuar: e vërtetojnë emërat e herojve dhe të viseve ku shtjellohen ngjarjet, që kanë për qendër Jutbinën e Krainës. Po herojt e këngëve janë myslimanë dhe myslimanizimi në masë i Ballkanit perëndimor ka filluar në pjesën e dytë të shekullit XVII. Në formën që kanë sot, këngët e ciklit të Mujos me shokë nuk munt të kenë qënë influencuar nga Bosnja para këtij shekulli. Kjo shembull me rëndësi të madhe na tregon se si epika popullore e popujve fqinjë ka influencuar fare vonë mi epikën tonë popullore në formën që kjo paraqitet sot.

Dy shembullat që dhamë, e para fort e kufizuar dhe e dyta vërtet e madhe, na bëjnë të hedhim hipotezën që epika popullore shqiptare, në gjëndjen që ne e njohim sot, ka nisur t'influencohet nga epika e popujve fqinjë pas vdekjes së Skënderbeut, me shtrirjen e zotërimit turk mi gjithë Ballkanin dhe mi vëndin tonë. Me një Ballkan të sunduar nga të katër anët prej një fuqie të vetme, prej otomanëve, marrëdhëniet në mes popujve të siudhësës u bënë më të mbëdhja e më të shpesha nga ç'patën qënë.

Influencimi i vonë i epikës ballkanike mi epikën tonë popullore që kemi sot, spjegohet nga vetë zhvillimi i popullit tonë. Në fund të mesjetës, në Shqipëri sundonte sistemi i fisit dhe i fshatarësisë së lirë nër male dhe ai feudal nër fusha.

Me gjithë këto ndarje shoqërore, dallimi në mes fushës dhe malit, bujkut dhe fshatarit të lirë, s'ka qënë i theksuar. Katundet tona bënë një jetë mjaft t'izoluar në vetvehte, në luftë fis me fis ose feudal i vogël me feudal të vogël, si dhe në luftë të paprerë kundër feudalëve të mbëdhën të huaj, që sulmonin radhazi vëndin tonë për të shtrirë sundimin e tyre. Në këtë luftë, fiset dhe feudalët vëndas nuk ishin sa duhej të bashkuar dhe mosbashkimi tyre i shërbente armikut. Të parin bashkim të math e bëri Skënderbeu. Qytetet tona më të zhvilluara të mesjetës qënë ato të bregdetit. Po këto qytete ishin nën sundimin e huaj venecian, anglevin etj. dhe kishin më shum banorë të huaj brënda kalave të tyre se sa vëndas. Marrëdhëniet e tyre me interlandin nuk qënë sa duhet të zhvilluara. Gjithë këto bënë që influenza e huaj të mos depërtojë lehtë në vënd tonë.

Krahinat që i kanë shpëtuar më gjatë kësaj influence, janë tamam ato që Budt quan «vise të Skënderbeut», në mes Shkumbinit dhe Fandit, Drinit dhe Adriatikut, në vija të trasha. Është interesante të vihet re se edhe

toponomastika e këtyre viseve është shumë më pastër nga ajo e viseve të tjera të Shqipërisë, ku emërat prej origjine sllave janë shumë të shpeshta. Këto vise kanë qënë edhe katolike, pra pak të predispozuar që t'influenconen nga fqinjët ortodoksë. Ato kanë qënë të forta prej natyre, dëpërtimet e huaja s'kanë arritur të ngulen dot atje. Sistemi feudal atje është njohur pak. Janë tamam viset ku ishte qendra e rezistencës kundër mësymjeve turke në shekullin XV, ku Skënderbeu kishte mbështetjen e tij kryesore.

Këto janë disa nga arsyet e dëpërtimit të vonë t'epikës popullore ballkanike n'epikën popullore shqiptare që ne kemi sot. U desh pushtimi turk i gjithë Ballkanit që kjo epikë t'influenconte gjerë në vënt tonë.

Sidoqoftë, kjo është vetëm një hipotezë e guximshme, që duhet vërtetuar me studimin e krahasuar të letërsisë sonë popullore me atë arbëreshe dhe me atë të popujve fqinjë. Interesi i një studimi të tillë është kryesor për historinë e folklorës shqipe, të kulturës popullore shqiptare, sepse ai do të na bëjë të njohim cila është letërsia jonë popullore e kohës së Skënderbeut. Kështu ne do të njohim më konkretisht seç e njohim sot kohën e lavdishme të heroit tonë kombëtar, kur Turqia nuk qe e zonja ta mposhtë popullin të vogël. Koha e Skënderbeut ka një interes të veçantë të njihet prej nesh, sepse, për herë të parë, u bë një bashkim i math i popullit tonë nën një flamur të vetëm, bashkim që u larkëtua në një luftë shumë t'ashpër njëzetekatërvjeçare kundër një armiku shumë të math e shumë të rrezikshëm. Ahere populli jonë u imponua plotësisht si popull «arbëresh» n'Evropë, me një kompaktësi të madhe për kohën.

Studimi që në bëmë këtu sipër munt shërbejë për ta spastruar terrenin për studime të reja dhe për të hedhur nonjë hipotezë të guximshme, po që meriton të kihet parasysh. Pjesa dytë e këtij studimi do të tregojë se si Skënderbeu nuk është vetëm heroi i math që ne njohim nga librat, që nga Barleti e këndej, po heroi më popullor në të kaluarën e Shqipërisë.

RÉSUMÉ

C'est la première partie d'une étude sur la légende de Skanderbeg. L'auteur, Dh. S. Shuteriqi, étudie dans cette première partie les chansons des Albanais d'Italie au sujet de Skanderbeg publiées par Girolamo de Rada et autres et parvient à la conclusion que ces chansons ne sont pas originales populaires, mais ont été créées sur le fond de chansons populaires par les savants albanais d'Italie, parmi lesquels les écrivains G. de Rada, Antonio Santori et quelque autre, dans des buts patriotiques. Plus tard, les chansons créées par eux ont été chantées par le peuple. Les chansons ont des caractères différents provenant des sources livresques de leurs auteurs — Barletius et Biemmi. Ainsi, la dernière chanson sur la Mort de Skanderbeg a été créée suivant Barletius. On n'a pas doute jusqu'à présent de l'authenticité populaire de ces chansons, quoiqu'on savait que G. de Rada, a retouché les chansons populaires qu'il a publiées, car il a voulu avec elles «reconstruire» un poème, qui, selon lui, avait été créé par un barde anonyme du temps de Skanderbeg.

La deuxième partie de cette étude qui sera publiée plus tard, traitera de la légende de Skanderbeg en Albanie.

BIBLIOGRAFI*)

- ADONTZ. — N. Adontz: *Les fonds historiques de l'épopée byzantine de Digénis Acritas*. In: Byzant. Zeitsch. 1930.
- ALFABETAREJA. — *Alfabetare e Gjuhësë Shqip*, Stamboll 1879.
- AMI BOUE. — Ami Boué: *La Turquie d'Europe*, Paris 1840.
- ALEXANDRI. — V. Alexandri: *Ballades et chants populaires de la Roumanie*, Paris 1855.
- BARDHI a. — Fr. Biancum: *Dictionarium latino-opiroticum*, Romë 1635.
- BARDHI b. — id.: *Georgius Castriotus*, Venedik 1636 (sipas HECQUARD, dhe ROQUES)
- BARLETI a. — M. Barletius: *De obsidione Scodrensi*, Venedik 1504.
- BARLETI b. — id.: *Historia vita et gestis Scanderbegi*. Romë B. V., pa datë.
- BASHKIMI, gazetë, ilegalitet-Tiranë 1943 sq.
- BAUD-BOVY. — S. Baud Bovy: *La chanson populaire grecque du Dédocanèse*, Genève 1936.
- BELLUSCI. — Fr. Bellusci: *Epica albanese*, Corigliano Calabro 1924.
- BIEMMI. — G. Biemmi: *Istoria di Gieorgio Castriotto detto Scanderbeh*, Brescia 1744.
- BILOTTA. — B. Bilotta: *Canti albanesi — Ridda*, Castrovillari 1916 (sipas SEREMBE).
- BIONDELLI. — B. Biondelli: *Studi linguistici*, Milano 1856.
- Bizzi M.: v. FISHTA.
- BOGDANI. — Pj. Bogdani: *Cuneus prophæarum*, Pavia 1685.
- Brandi Th.: *Alvanika parápona*, Athinë 1880.
- Budi Pj.: v. PËRPARIMI.
- CAMARDA. — D. Camarda: *Appendice, al Saggio di Grammatologia comparata sulla lingua albanese*, Prato 1866.
- COCO. — A. P. Coco: *Casali albanesi nel Tarentino*, Grottaferrata 1921.
- COMPARETTI. — D. Comparetti: *Notizie ed osservazioni in proposito degli «Studi Critici» dell' Ascoli*. In: Revista italiana, Pisa 1863 (sipas PETROTTA)
- CRISPI. — G. Crispi: *Memorie storiche di talune costumanze appartenenti alle Colonie greco-albanesi di Sicilia*, Palermo 1853.
- ÇABEJ. — E Çabej: *Elemente të gjuhës dhe literaturës shqipe*, Tiranë 1936.
- Dara i ri: v. NAZIONE ALBANESE.
- DE GRAZIA. — D. de Grazia: *Canti popolari albanesi*, Napoli 1889.
- DE RADA a. — G. de Rada: *Milosaat*, Napoli 1836.
- DE RADA b. — id.: *Rapsodie nazionali*. In: Fiammari Arbelli. Cosenza 1883-87.
- id.: *Canti di Serafina Thopia*, Napoli 1830.
- id.: *Scanderbeccu i nufian*, Corigliano Calabro 1873-84.
- id.: RAPSODIE.
- DE RADA GU. — Guisepe de Rada: *Gramatica de la lingua albanese*, Firenze 1870.
- DIDIER. — Ch. Didier: *Souvenirs de Calabre*. In: Revue de deux mondes, Paris 1831 (sipas PALL b dhe PETROTTA).
- DIETERICH. — K. Dieterich: *Die Volksdichtung der Balkanländer in ihren gemeinesamen Elementen*. In: Zeits. f. Volkskunde, Berlin 1902 (sipas BAUD-BOVY).

*) Kjo bibliografi shërben vetëm për plesën e parë të këtij studimi.

- DINE. — S. Dine: *Valët e detit*, Sofje 1908.
- DORA D'ISTRIA. — *La nationalité albanaise d'après les chants populaires*. In: Revue des deux mondes, Paris 1866.
- DORSA. — V. Dorsa: *Su gli albanesi*, Napoli 1847.
- DOZON. — Aug. Dozon: *Manuel de la langue chkipe ou albanaise*, Paris 1879.
- DUPONCET. — Le P. Duponcet: *Histoire de Scanderbeg*, Paris 1709.
- DURHAM. — E. Durham: *High Albania*, London 1909.
- Epitomi tis Istorias tu Kastriotu epononasthentos Skenterbeg, Vasilëos tis Alvanias, metafrastheisa ek tu gatiku*, Moskë 1812 (sipas PETROVITCH).
- EVLIA ÇELEBI. — Evlia Çelebi: *Shqipnia para dy shekujsh* (Përkth. S. Vuçiterni), Tiranë 1930.
- FISHTA. — F. Fishta: *Gjurmimet e një mueji në Romë*. In: Hylli i Dritës, Shkodër 1941.
- FOLKLORË, II. GJ. Kaima: *Ndër malet tona*, Shkodër 1940.
- GEGAJ. — Ath. Gegaj: *L'Albanie et l'invasion turque au XV-e siècle*, Paris 1937.
- GEORGAKIS ET PINEAU. — G. Georgeakis et T. Pineau: *Le folklore de Lesbos*, Paris 1894 (sipas POLITU).
- GJORGJEVIQ. — T. Gjorgjeviq: *Nash narodi život*, Beograd 1923. sq.
- HECQUARD. — H. Hecquard: *Histoire et description de la Haute - Albanie*, Paris pa datë.
- HEREDIA. — Don F. J. Fernandez de Heredia: *Chronique de la Morée aux XIII-e et XIV-e siècles*, Genève 1885.
- HYLLI I DRITËS, revistë, Shkodër 1914 sq.
- IORGA. — N. Iorga: *Brève histoire de l'Albanie*, Bukuresht 1919.
- KOPËSHI LETRAR, revistë, Elbasan 1918.
- Krei Th.: *Istoria e Gjergj Kastriotit...* kihyerë prej elenishesë 1877-78 (dorëshkrim, vetëm pjesa e parë, në «Fondin Dine» të Bibliotekës së Korçës).
- KUTELI. — M. Kuteli: *Këngë e britma*, Tiranë 1941.
- LA CALABRIA, revistë, Monteleone (sipas SHISHMANOV).
- LAMBERTZ a. — M. Lambertz: *Albanesische Maerchen*, Vienë 1922.
- LAMBERTZ b. — id: *Albanesische Murdaten in Italien*, In: Indogerman. Jahrb., II.
- LAMBETZ c. — id: *Italo-albanische Dialekt studien*, in: Zeits. f. vergleichende Sprachforschung, Göttingen 1925.
- LAMBERTZ d. — id: *Albanische Lesebuch*, Leipzig 1948.
- LAOGRAFIA, revistë, Athinë 1939 sq.
- N. G. Politu: *Athitika asinata o thanatos tu Digjoni* 1909, f. 169-275.
- LAMANSKY. — V. Lamansky: *Secrets d'Etat de Venise*, St. Petersburg 1884.
- LAVARDIN. — J. de Lavardin: *Histoire de Georges Castriot*, Paris 1597.
- LEKA, revistë, Shkodër 1929 sq.
- LOMBROSO. — C. Lombroso: *Tre mesi in Calabria*, in: Rivista Contemporanea, Torino 1863.
- MARCHIANO a. — M. Marchiano: *L'Albania e l'opera di Girolamo de Rada*, Trani 1902.
- MARCHIANO b. — id: *Canti popolari albanesi delle colonie d'Italia*, Foggia 1908.

- MARCHIANO c. — id: *Canti popolari albanesi della Capitanata e del Molise.* In: Apulia, Martina Franca 1912.
- MARCHIANO d. — id: *Le colonie albanesi e la loro letteratura.* In: Rivista d'Italia, 1913.
- MARCHIANO e. id: *Un autografo inedito del poeta G. de Rada,* Trani 1909.
- MASCI. — Ang. Masci: *Essai sur l'origine, les mœurs et l'état de la nation albanaise.* In «Annales des voyages de Malte-Brun, III, Paris 1809.
- MATTHEU. — Ungjilli pas Mattheut.
- MAZON. — A. Mazon: *Documents, contes et chansons de l'Albanie du Sud,* Paris 1936.
- MAZZIOTTI. — G. Mazziotti: *Monografia del collegio italo-greco.* In: Nazione Albanese, 1901.
- MEYER. — G. Meyer: *Albanische Studien, VI,* Wien 1897.
- MITKO. — E. Mitko: *Albaniqi Mëlissa,* Aleksandri e Misirit 1878.
- NAIMI. — N. Frashëri: *Parrajsa,* Bukuresht 1894.
- NAZIONE ALBANESE. — Dara i di: *Kënka e sprasme e Balës,* botuar për herë të parë në këtë revistë më 1900-1903.
- NOLI. — F. S. Noli: *Histori e Skënderbeut,* Boston 1921.
- NOPCSA. — F. Nopcsa: *Aus Shala und Klemendi,* Sarajevë 1911.
- ORA, revistë, Tiranë 1928 sq.
- PALL a. Fr. Pall: *Une nouvelle histoire de Scanderbeg* (rençension i GEGAJ), Bukuresht 1937.
- PALL b. id: *Marino Barlezio,* Bukuresht 1938.
- PASSOW. — Arm. Passow: *Populatia carmina Graeciae recentioris,* Leipzig 1860 (sipas POLITU).
- PETROTTA. — G. Petrotta: *Popolo, lingua e letteratura albanese,* Palermo 1931.
- PETROVITCH. — G. T. Petrovitch; *Scanderbeg (Georges Castrioti). Essai de bibliographie raisonnée,* Paris 1881.
- PËRPARIMI, revistë, Shkodër 1914. — Pj. Budi: *L'tër dërguar kardinalit Gozzadini, nga Roma 15.IX.1621.*
- PITRE. — G. Pitre: *Canti popolari siciliani,* Palermo 1871.
- POLITU. — N. Politu: *Eklogë apo tin tragodhja tu elenikù illoy,* Athinë 1925 (botim i dytë).
- Politu N.: v. LAOGRAFIA.
- POPULLI, gazetë, Shkodër 1919sq.
- PRILOZI, revistë, Beograd
- RAPSODIE. G. de Rada: *Rapsodie d'un poema albanese* raccolte nelle colonie del Napolitano, Firenze 1866.
- RODOTA. — P. P. Rodotà: *Dell'origine, progresso e stato presente del rito greco in Italia,* Romë 1763.
- ROQUES. — M. Roques: *Le dictionnaire albanais de 1635,* Paris 1932.
- RUGIERO. — G. Rugiero: *Saggi di canti albanesi,* Cosenza 1876.
- SABELLICO. — M. A. Sabellicus: *Decades,* Venedik 1887 (sipas FALL b).
- SATHAS. — C. Sathas: *Documente inédits relatifs à l'histoire de la Grèce.* Paris 1880-85.
- SCHIRO a. — G. Schiro: *Rapsodie albanesi,* Palermo 1892.
- SCHIRO. b — id: *Canti popolari d'Albania,* Palermo 1901.
- SCHIRO c. — id: *Canti tradizionali ed altri saggi albanesi di Sicilia,* Napoli 1923.
- SHCLADEBACH. — K. Schla-debach: *Die aronunische Ballade der Arbrücke.* In: Erster Jahrsb. Instit. f. rumänische Sprache, Leipzig 1894.

- SCURA. — A. Scura : *Gli albanesi in Italia e i loro canti tradizionali*, New York 1912.
- SEREMBE. — C. Serembe : *Per le ricerche della tomba di Scanderbeg*, Milano 1927.
- SIMINI. — G. Simini : *Albania*, Romë 1931.
- SIRDANI. — M. Sirdani : *Nji rival i Skanderbegut*. In: Hylli i Dritës, 1932.
- SMILARI. — A. Smilari : *Gli albanesi in Italia*, Napoli 1891.
- STAFFA. — F. Staffa : *Canti albanesi parafrasati*, Napoli 1845.
- STEFANOVIQ. — S. Stefanoviç : *Die Legende von Bau der Burg Scutari*. In: Revue Intern. Et. Balcaniques, Beograd 1935.
- STRATICO. — A. Straticò : *Manuale di letteratura albanese*. Milano 1896.
- SHISHMANOV. — D. Shishmanov : *Kënga e vëllait të vdekur* (bulgarisht). In: Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knizhnina, Sofje 1896, 1898.
- SHQIPËRIA, revistë, Bukuresht, 1897-98. — J. Vreto : *Istoria e Skënderbeut*, vjershë. stancë 1919 sq.
- TAIPI. — K. Taipi : *Zana popullore*, Shkodër 1933.
- Tomkum J. : *Indicia vetustatis et nobilitatis familiae Marcial vulgo Marnavitae Nissensis*, Romë 1632 (sipas ROQUES).
- TIT LIVI. — T. Livius. *Aburbe condita*, bot. G. Weissenborn dhe M. Mueller, II-V, Leipzig 1902-9 (sipas PALL b).
- TOMMASEO. — N. Tommaseo : *Canti popolari toscani, corsi, ilirici, greci*, Venedik 1841 (sipas POLITU).
- TOZER. H. F. Tozer : *Researches in the Highlands of Turkey*, London 1869.
- TRECCANI. — *Enciclopedia italiana*, Romë 1929-39.
- TRUHELCA. — C. Truhelca : *Arnautske price*, Sarajevë 1905.
- VALER MAKSIMI. — M. Valerius : *Factorum et dictorum memorabilium libri IX*, bot. Carolus Hahn, Leipzig 1865 (sipas PALL b).
- VIGO. — L. Vigo : *Raccolta amplissima di canti popolari siciliani* Catania 1870-74 (sipas MARCHIANO b).
- VISARET. — *Visaret e kombit*, Tiranë 1937-44.
- Vreto J. : v. SHQIPËRIA.
- ZANGARI. — D. Zangari : *Le colonie italo albanesi di Calabria*, Napoli 1941.

BIBLIOTEKA PUBLIKE
"MARIN BARLETI"
SHKODER

SHENIME MBI GJEOLGJINE E KRAHINËS PISHKAS SKROSKE E LUGINE E BISHTRICES

INJAC GJ. NDOJAJ

Në ngritjen fillestare të Muzeumit të Shkencave të Natyrës paraqitej si nevojë urgjente mbledhja e një kampjonature sa ma të shumtë, qi të plotësohte deri diku kolekcjonet e mineraleve dhe të shkëmbijve të Vendit tonë. Për këtë arsye, Muzeumi organizoi një seri ekspeditash me qëllim qi të grumbullohej material sa ma i pasun nga çdo pikëpamje gjeologjike dhe njikohësisht të kryheshin vrejtjet e duhuna në lidhje me gjenezen e formacioneve litologjike e minerare. Nji prej këtyne ekspeditave asht edhe ajo e Prrenjësit—Pishkasit, Skroskës dhe Luginës së Bishticës me malet e aferta për rreth masivit të Shebenikut, e organizueme në qershorin e vitit 1948. Nga këjo ekspeditë u prue në Tiranë nji kampjonaturë e pasun mineralesh (kromite dhe hematite-limonite) dhe shkëmbijsh (peridotite-serpentine, gëlqerorë, arenarie, konglomerate, rreshpe kristalore, gneis sericitë, dhe shkëmbij të tjerë intruzivë), të cilët pjesësisht janë ekspozue në sallat e Stratigrafisë dhe të Bloqeve të Muzeumit të Shkencave, dhe pjesësisht janë rregjistrueme makroskopikisht dhe depozitue në laborator për studime minerale-petrografike të mavonëshme. Njikohësisht gjatë kësaj ekspeditë janë bërë vrejtje e shenima të ndryshme, natyret gjeologjike të cilat po paraqiten në këtë artikull.

Tue qenë se zona paraqitej me randësi të madhe minerare, sidomos për çfrytëzimin e vrullëshëm të pasunive tona nëntoksore, andej nga maji i vitit 1949, u-kontrollue rrshtas prej nji ekipi të dytë, shumë ma të kompletueme se ai i pari, i përbamë prej personelit teknik të repartit të Gjeologjisë të Muzeumit, se bashku me atë të Ministrisë së Industrisë. Në bashkëpunim me këtë ekip, u përfundue definitivisht për zonën e kontrollueme, harta gjeologjike në shkallë 1:20.000 e shkëmbiueme qysh vjet, gjithashtu dhe harta ekzakte minerare e afioramenteve të kromit.

1. Kufit e krahinës së kontrollueme.

Krahina e eksplorueme gjindet në Shqipërinë e Mesme, tue u shtrirë ndër katundet e Pishkasit, Skroskës, se bashku me Kujin e Skroskës, Bregun Treshtanik dhe rrjedhën e poshtme të Lumit të Bishticës. Këjo krahinë kufizohet: në lindje e në veri-lindje me malet e Belicës, në veri me Lugun e Badrave dhe me pllajat për rreth majës së Shebenikut e Kryqin e Vakut, në perëndim me Prrenin e Kobillës dhe Bregun Tresh-tanik, dhe në Jugë me rrugën nacionale Qukës-Prrenjës.

2. Itinerarë.

Itinerarët, të shënuem në hartën e bashkangjitur, kanë pasë për qëllim me kontrollue krahinën nga pikëpamja minerare dhe gjeologjike tue dhanë mundësi me percaktue pak a shumë me saktësi formacionet e ndryshme qi shtrihen në sipërfaqen në fjalë, dhe me mbledhë materjal kryesisht petrografik për studime të mavonëshme.

3. Shënime kartografike.

Ndër hartat gjeologjike ma të vjetra, kemi atë të Barbarich me shkallë 1:5000.000 (1) në të cilën nuk gjejmë asgja qi intereson krahinën në fjalë. Mungojnë së shenuemi peridotitet dhe gneisset, ndërsa predominojnë flyshorët, gëlqerorët dhe dolomitet e Mesozoikut.

Njohuni pak ma të plota për krahinën në fjalë, megjithëse nga ndonjiherë edhe të gabueme, ep harta gjeologjike e J. Cvijiç «*Geologische Karte von Altserbien und Mazedonien*», lidhun me veprën e këtij autori mbi Gjeografinë e Balkanit, në të cilën ban fjalë edhe për Shqipninë e Veriut.

Edhe Jacques Bourcart në veprën e vet mbi gjeologjinë e zonës shqipëtare t'okupue me prej trupave franceze gjatë luftes së parë botnore, në hartën «*Carte géologique des Confins Albanais*», nuk ep njohuni të sakta mbi krahinën në fjalë.

Për shembull përpjestimi i formacioneve gjeologjike si peridotite, gëlqerorë dhe flysh, nuk asht i saktë. Gëlqerorët e shpërhjedhun, Krasta e Prrenjësit, Guri i Pishkasit, etj. janë shënue në pozicione të gabueme kundrejt Prrenjësit, kurse formacionet flyshore, gabimisht shtrihen pertej Skroskës. Mungojnë krejtësisht njohunitë mbi gneisset, ndërsa Fusha e Domosdovës, paraqitet si pllajë me deltinë e konglomerate kuaternarë së bashku me morena. Këto të fundit në të vertetë nuk i kanë vretë n'asnj vend, me gjithë se as Nowach e Zuber nuk i shënojnë fare.

Vjen pastaj harta gjeologjike e stratigrafike e Nowack (Łopśca, në shkallë 1 : 200.000 e vitit 1922-24. Edhe këjo ka disa të meta si në pozicionin e shpërndamjes së gëlqerorëve të shpërhjedhun, si në sasinë e tyre, ashtu në kufinin jug-prendimuer të shtrimjes së peridotiteve. Këto të fundit zhduken pothuajse në një vijë qi tue fillue prej Krastes së Prrenjësit, shkon e bjen në Bishtriçë pranë Shkallës së Metit te prroj i Shkallait, tue kalue nëpër Pishkash dhe Skroskë.

Harta ma e fundit, asht ajo e Zuber e vitit 1940-41 me shkallë 1 : 400.000, e cila shënon peridotitet, gëlqerorët dhe flyshin neotercjar në një pozicion jo edhe aqë të sigurtë.

(1) Eugenio Barbarich: «Saggio per una sistemazione orotettonica della Regione albanese. Roma, Soc. Geograf. Ital. 1904.

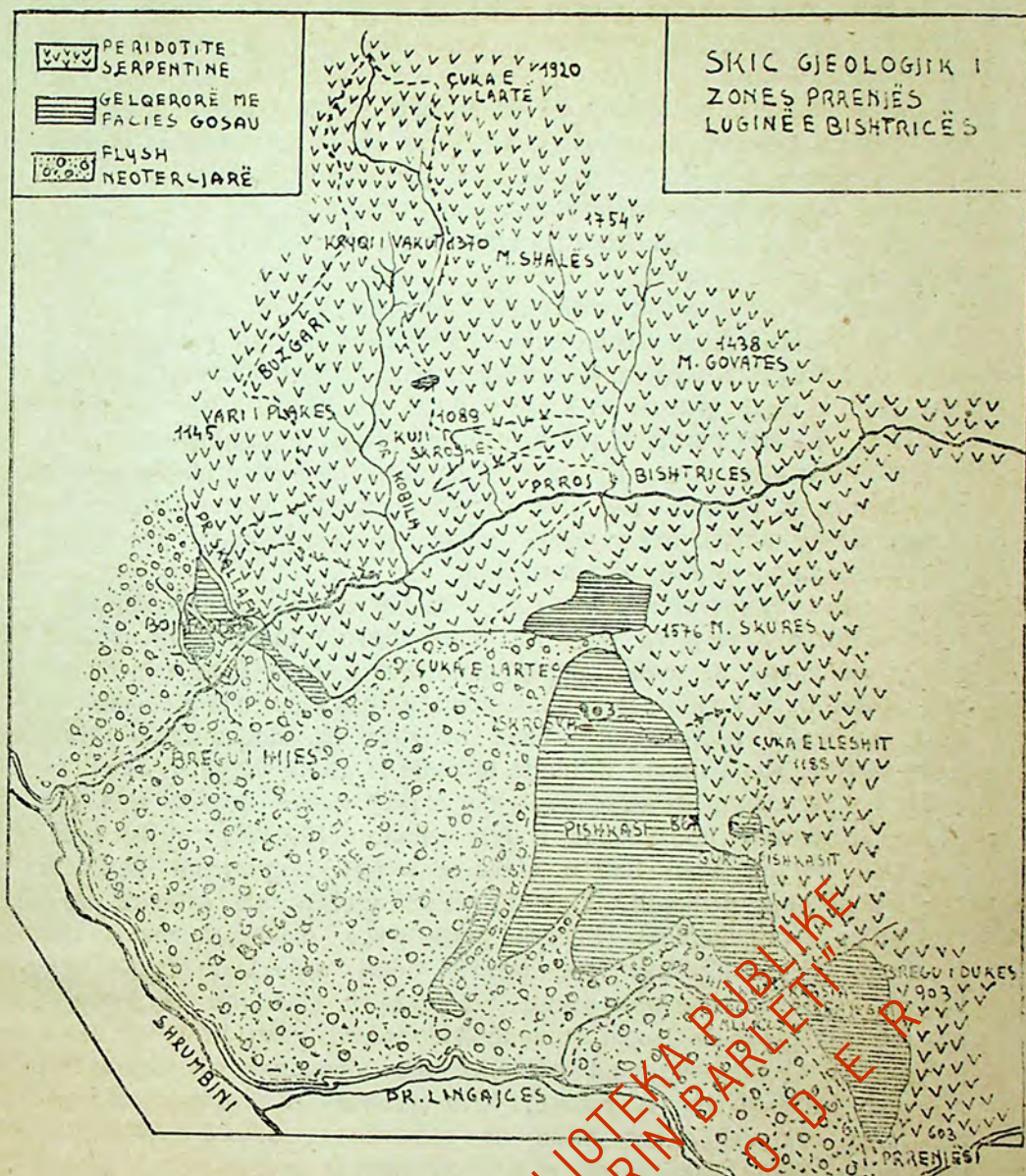
4. — Formacjonet gjeologjike.

Në këtë krahinë, kemi tre grupe formacjonesh gjeologjike të rendur me kronologjikisht:

- a). landët eruptive ultrabazike.
- b). gëlqerorët.
- c) molase dhe dellina së bashku me konglomerate.

a). Landët eruptive ultrabazike.

Këto përfaqsohen kryesisht prej peridotiteve të moshës triasike, dhe bajnë pjesë në njisinë e Shebenikut, njisija e ma e fundit e mbulesës Shqiptare, «mbulesa Toske». Këjo njisi paraqet analogji të mbëdha me atë të Drinit. Sikurse këjo ka mbas shpinet masat e shpërhjedhuna të Korrahit prej Shar-Durmitorit, kështu njisija e Shebenikut, ka mbas shpinet tokët kristalore të Nerečka Planina (Peristeri). Shtrimja e kësaj njisije, nga ana jugore e perëndimore, perfëshin Bregun e Dukës, Pishkasit me Qukën e Lleshit, Majen e Shkurrës dhe malet përtej krahut të djathtë të Bishtriçës deri te Gëlqerori i Metit dhe i Bregut Treshtanik. Vija e kontaktit me formacjonet e tjera, epet prej kartës së bashkangjitur. Masivi i Shebenikut, asht pak i pyllëzue. Dushkajet e vorfna të shpatoreve t'ultra, zavëndësohen ma nalt prej pishash. Rreth 1700-1800, këto të fundit ia lëshojnë rendin ahut, i cili edhe ky nuk gjindet me shumicë. Shpatoret e këtyne maleve, janë të rrëpinta, të shëmbuna dhe të dërmueme randë nga agjenlat e jashtëm atmosferikë. Çahen prej prrojesh dhe lumëjsh së vrullëshëm të cilët në drejtime të ndryshme i shpartallojnë, tue u shtye mbrënda në thellësi. Nji prej këtyne lumëjve asht Lumi i Bishtriçës i cili me nji rrejtje shumë të gjatë, derdhet në Shkumbi pranë Qukës. Ky lumë lind nën Shebenikun, dhe për do kohë rrjedh në drejtim veriperëndim-juglindje, në kontaktin gëlqeror të Belicës-peridotit. Prej kënde, pa mrrijtë te Guri i Lucës, lumi ban nji kthesë prej qat 90° në drejtim verilindje jugperëndim tue çilë nji brazdë ma se 1000 metra thellë e tue nda Malin e Shkurrës, Qukën e Lartë dhe Pishkasit, gjeologjikisht të njaj-të, prej masivit të Shebenikut. Në rrjedhën e fundit, Bishtriça kalon «canion-in» e Gurit të Metit — nji grykë e ngushtë nja 2-3 metra dhe e thellë nja 10-15 metra — dhe pastaj futet nëpër formacjone neotercjare. Anash këtij lumi, derdhen nji seri prrojesh. Ma i randësishmi ndër këto asht Kobilla e cila me rrjedhë herë të ngadaltë herë të tërbueme, me kaskada herë të mbëdha herë të vogla dhe me ujë herë shkumbuer herë të qetë, futet nëpër masivin peridotit deri përtej Lugut të Badrave. Posë Kobillës, në Bishtriçë derdhen edhe ujna tjera si p. sh. prroj i Skallafit, i Peshtenit dhe i Bojmastres. Këto dy të fundit, lëshohen prej tokës terciare në formë kaskadash së vogla.

Shkalla aproksimative 1 : 70.000

0 1 2 3 4 5 6 Km.

Veprimtaria e shumëanëshme e këtyne ujnave, ka randësi të madhe mbassi ven në dukje ma së mirit elementat litologjikë qi perbejnë masivin e Shebenikut.

Mineralogjikisht, peridotitet e Shebenikut bajnë pjesë, me sa duket ndër habsburgjitet (olivinë me piroksen rrombik). Nuk asht e thanun të mos gjinden edhe tipa të tjerë petrografikë të peridotiteve, si p.sh. dunite, etj. në formë diferenciacionesh lokale.

Makroskopikisht peridotitet paraqiten me alteracjone të ndryshme dhe ë shumta.

Endja e këtyne asht e rrastë. Struktura e imtë, ndo' i herë edhe kokërzore. Në rasa të këtilla, vrehen edhe kristala të mbëdhej të qartë dhe me konture të rregullta. Ngjyra, e blertë e mbylltë, ngjyrë ullini. Nga ndonji herë edhe e blertë e qartë qi kalon si në të verdhë.

Nëpër brumin peridotit, tue u nisë nga plasjet ë jashtme, futen damarë të hollë *serpentine*. Ky mineral, karakteristik i peridotiteve, vrehet me shumicë në periferi. Në disa kampjone madje, vetëm bërthama e mbrendëshme mbetet prej peridotiti, ndërsa pjesa e jashtme, prej 3-4 e ma centimetrash trashësi, asht serpentin.

Minerali ma me shumicë asht *olivina*. Ky mineral paraqet karakteret qi e cilësojnë si p. sh. ngjyrë të blertë deri në të blertë të mbylltë ullini, alteracjone serpentine nëpër plasaritjet e individëve minerarë e ndo' i herë edhe konture të qarta. Olivina përban elementin predominant. Edhe mineralet e *diallagjit* vrehen me shumicë, sidomos prej shkelximit të tyre. Kanë ngjyrë të blertë të hinët si në të mbylltë, strukturë leskrore me leskra qi shkëputen njena prej tjetrës jo aqë lehtë çka provon binjaksinë polisintetike të tyre simbas (100). Nga ndonji herë, sasija e këtyne vjen tue u shtue aqë fort sa prej oji peridotiti kalohet në një diallagjit. Tipa të këtillë vrehen me shumicë ndër peridotitet e Shebenikut. Shpesh herë rrypa diallagjiti vrehen në pershkim të peridotiteve me trashësi deri me 2-3 cm. Gjatë këtyne rrypave, shkambi çahet, tue paraqitë sipërfaqe të mveshuna me diallagje t'alteruem, me individe të dalluëm prej konturësh poligonalë. Edhe serpentine paraqitet me alteracjone karakteristike. Në ma të shumtën e rasave, këto vrehen nën traktën e *kri-zotilit* i cili del nëpër plasa të shkembijve, një-fije të forta, ngjyrë të blertë shumë të zbetë, ngjyrë qi kalon në të kaltërtën. N' asnji rasë, ndër kampjonet, në shqyrtim, nuk kam vrejtë alteracjone në talk.

Ndër litoklazet e peridotiteve vrehen me shumicë edhe minerala të tjerë të dytë si p. sh. *calcite*, *brucite*, *zeolite*, etj. Si minerale aksesore disa peridotite paraqesin edhe minerale metalorë si p. sh. kokërza *kromiti*, *magnetiti* e ndo' i *spinelit* tjetër, të pamundun m' u dallue vetëm me sy.

Në zonat e kontaktit të gëlqeroreve me peridotitet, alteracionet e këtyre të fundit vrehen me shumicë të madhe si p. sh. në Qafën e Der-shulës nga Muri i Skroskës, në Gerbunjë, etj. Ndër këto kontakte, serpentini në formë petësh, i impregnuem në të kuq prej pigmentashi hekurorë t'afioramenteve t'afërm, alternohet me shtresa të holla gëlqerorësh të bardhëmtë, kuarcesh dhe mineralesh të tjerë origjinet të dytë.

Forcat dinamometamorfike nga ndonji herë kanë qënë aqë të mbëdha, sa me shndrue shkambin në një helikore tip milonite.

Disa kampjone peridotitesh e serpentinesh, paraqiten shumë të plasaritun në drejtime të ndryshme, kurse disa të tjerë vetëm simbas rrafshash paralelë. Kjo don me thanë se masivet peridotitë kanë pësue dislokacione fillë mbas origjinës së tyre, të njajta me ato të shpërhjedhjeve të mbëdha të mbulesave.

b). Gëlqerorët.

Nder detënat e kretacit, për mbi landët peridotite, të palosuna aty këtu, të ngrituna e të nënshtrueme abrazjonit detar dhe breguer, si edhe erozjonit kontinental, vendoset në trasgresjon një pllakë e madhe gëlqerori, me facies Gosau. Këjo pllakë, së paku për zonën në kontroll, duhet t'ishte shtri që prej Krastes së Prrenjësit, deri te gëlqerori i Bregut të Tresh-tanit, përtej Bishtricës, tue përfshi, Pishkasin, Skroskën, dhe pjesë tjera të Qukës së Lartë dhe të Malit të Shkurres në drejtim NNW-SSE. Në një kohë të dytë, lëvizje tangjencjale post-kretacore, dhe fenomena tjerë të dinamikës së jashtëme, kanë veprue mbi këtë pllakë tue e ça në copa copa, tue grrye e tue e tretë, e tue e shpërnda zhele zhele të hallakutuna në vende të ndryshme si p. sh. në Gurin e Stambollit, në Bregun e Milloshit, në Gurin e Shënmbis, në Krastën e Fatimes, në Gurin e Shpellës, etj. të veçue me ndërmjet tynesh e të rrëshqituna mbi thundrat pendante. Përgjithësisht këto zhele gëlqerore mbulojnë në papajtueshmëri tokët e nëntësime. Në kambët e tyre si p. sh. n'anën e majtë të Prrenit të Shirkut, te Uji i Bekuem i Gurit të Shënmbis, dhe gjatë rrjedhës së poshtme të Bishtricës afër prrenit të Shkallafit vrehen shumë mirë konglomeret e Kretacit të Poshtëm (konglomerate në bazën e Gosau) të përbarë prej elementash litologjikë të Mbulesave të Shpërhjedhuna.

Pjesët e sipërme të gëlqerorëve kretasorë, janë të krastnuem, të zagnuem, si p. sh. ato të Krastes së Prrenjësit asht të rrafshhtë, si ato të Gurit të Pishkasit. Anat e këtyre pllakave gëlqerore shpesh herë bijnë pingul mbi thundrat serpentimore të nëntësime, sikurse vrehet shumë mirë në Gurin e Pishkasit, te Muri i Skroskës, te Guri i Shpellës, etj. Përgjithësisht ngjyra e gëlqerorëve asht e bardhëmtë e ngandonji herë edhe e kuqe drandofille e zbetë. Nder pla e litoklaze vrehen kalcite të kristalizueme mirë me rromboedra spatorë, nga ndonji herë shumë të pastër.

N' epokën e akullnajeve, duket se këto pllaka gëlqerore kanë qenë mbulue prej akujsh. Nji cirkus akullnajesh vrehet në Gurin e Shpellës n' anën e këtij ma nga Mali i Shkurrës, përmbi luginën e Bishtricës. Forma e këtij cirkusi, e rujtun shumë mirë, vrehet nga Kuji i Skroskës, gjithashtu edhe vendi prej nga derdhej gjuha e akullit. Formacione morenash, nuk vrehen perposhtë, ndoshta edhe pse janë derdhë në Bishtricë, në të cilën bijnë pothuajse pingul. Tue qenë se naltësija e këtij cirkusi asht paksa përmbi 1000 metra, mund të mendojmë se pllaka gëlqerore kretacore, së bashku me landët mbi të cilat pështetet, ka pasë nji zbritje në nji perjudhë post-glaciale.

c). Molaset e deltinat së bashku me konglomerate.

Këto formacione qi pështeten në trasgresjon herë mbi kambët e peridotiteve herë mbi ato të gëlqerorëve Gosau, bajnë pjesë ndër depozitat neotercjare të pellgut të Shkumbinit i cili me rrjedhën e tij i ka ça për disa qindra metrash thellësi. Kontakti i këtyne, për zonën e kontrollueme, epet prej nji vije e cila tue fillue te rruga e automjetit në Prrenjës, futet nëpër Prronin e Qerepit të Branicës, dhe vazhdon nëpër bregoren e Mudhës, të Kokonozit dhe t' Allkos, deri në rrjedhën e Prronit të Shirkut i cili qarkon kambët e Gurit të Stambollit. Prej këndeje vija kalon nëpër Pishkas, Skroskë deri te Guri i Shënmris, për të këthye m' u ngjitë për-pjetë deri në Qafën ndërmjet Qukës së Lartë dhe Majes së Shkurrës prej kahë kalohet poshtë në Bishtricë. Prej kësaj qafe, vija e kontaktit zbret terthorazi deri te Shkambi i Metit në Bishtricë, për t' u-ngjitë përsipri këtij, tn' anën e Prronit të Skallafit.

Përgjithësisht këto formacione neotercjare, të cilat bajnë pjesë në Mbulesen Shqiptare të zonës së shpërhjedhjeve, kanë ngjyrë të kuqe të mbylltë, shkaktue nga pigmente hekurorë. Elementat litologjike të këtij kompleksi flyshnuer janë të ndryshëm: deltina e ranore të kuqlemta, molase të rrasta si në të zeza, sidomos në sipërfaqe konglomerate monoeiogjenike me madhësi qi shtohet dora dora qi i afrohen zonës së kontaktit të këtyne me gëlqerorët e peridotitet. Një konglomerate vrehen me shumicë elementa ngjyrë të zezë, të blertë të mbylltë dhe gneis. Të parët rrjedhin prej shkatrrimit fizik të Mbulesave Peridotite, kurse të dytët prej masivave prej nga janë nisë e ardhë dislokacionet tektonike. Sasija e elementave kristalorë vjen tue u shpërndarë qe kanë të parët me të dytët. Shtresëzimi i këtyne formacioneve asht gjithkund i pajtueshëm: petë të trasha molasesh dhe ranoresn, alternohen me konglomerate. Këto të fundit janë të cimentueme aqë fort sa me vështirësi shkëputen prej landës qi i kapërthen.

Gneiset paraqiten në trajta të rrumbullakta, vezore, të lëmueta, me

madhësi të ndryshme dhe janë të përfaqësuar kryesisht prej *gneiseve sericitikorë*, me gjithëse nuk mungojnë edhe *anfibolite*, e në bazë vrej-tesh makroskopike, edhe *granite*. Në shumicën e kampjonave të mbledhun prej zonave të konsiderueme si «dritore tektonike», ku paraqiten këto elementa kristalorë, bjen në sy *mika sericite* e cila vrehet gati në të gjithë. Elementa tjerë, me ngjyrë të xhamit, të bardhë, të drandofilltë, të blertë, të zezë, etj. si *kuarce*, *ortoklaze-feldspathe*, *biotite*, gjinden të shperndamë simbas rastit dhe simbas sojit të gneisit. Individët minerarë zakonisht janë të mbëdhej, të vendosun simbas rrafshash pingul forcave dinamometamorfike. Rreshpëmënija e tyne asht shumë e spikatun, me gjithëse nga ndonji herë edhe teksa e dukëshme. Në disa kampjona madje mungon fare. Pranija e gneiseve deri vonë njifej vetëm në Prrenjës. (1), dhe tash së fundit edhe në Barmash të Leskovikut. (2). Prej vrej-tesh në terren mund të përfundojmë se të shtrimit e tyne asht shumë ma i madh, mbassi vrehen edhe në Prronin e Shirkut për nën Gurin e Stambollit, në Skroskë, te Guri i Shën-mrisë, në përpjetën për me dalë prej këndeje në Qukën e Lartë dhe në dy anët e Bishticës. Me fjalë tjera, këto ndjekin kontaktin flysh-peridotitë. (3).

Nowack qe ma i pari q i vuni në dukje praninë e gneiseve ndër formacionet e tokës shqiptare. Simbas këtij auctori, origjina e këtyne elementave kristalorë duhej kërkue në dinamometamorfizmin e peridotiteve. Studime të mavonëshme, të kryeme në Barmash të Leskovikut, ku së bashku me gnesis sericitikorë janë gjetë edhe mikarreshpe, kanë përmbysë krejtësisht këte pikëpamje tue dhanë mundësi me interpretue deri ku asht e mundur me saktësi praninë dhe rrjedhjen e këtyne.

Në bazë të këtyne studimeve, mund të pranohet se gneiset, së bashku me anfibolitet, mikarreshpet e të tjerë eventualë elementa kristalorë, gjinden gjithëherë të mëvarun prej kontaktit të Mbulesës së shperhjedhun, me flyshin paleogjenik, me fjalë tjera, karakterizojnë thundrat e njisive të shpërhjedhuna.

E vërteta asht se këto gneise gjinden ma me shumicë në kontaktin e gëlqerorëve dhe të peridotiteve në njenën anë, me flyshin e Miocenit të Mesëm dhe të Sipërm n'anën tjetër. Nga shikaku i levizjeve të shpërhjedhuna, masat e Mbulesës Shqiptare, në shtyrme e sipër nga perëndimi, kanë shkëputë e shkoqë prej substaktit pjesë shkembijsh të ndryshëm të cilët sot i gjejmë në themelet e tyne. Në rasën e gneiseve të Prrenjës

(1). Nowack E. «Geologische Übersicht von Albanien». Erläuterungen zur Geol. Karte 1:200.000. Salzburg 1929.

(2). Zuber S. «Appunti sulla tettonica e sull'evoluzione dei giacimenti metalliferi albanesi». Roma 1940.

(3). Tash së vonit një gneis kam gjetë edhe në Prronin q i derdhet në Shkallën e Tuftnës, pranë Tiranës. Ndoshta ka qenë sjell prej shtegtarëve q i prej Dibër vijnë në Tiranë, me anën e kafshëve të ngarkueme.

dhe të zonave tjera, origjina e këtyne duhet kerkue nder Njisitë e Shar Dagut dhe të Nereçka Planina (Peristeri) të Pelagonjes.

Bartja e gneiseve prej njisive të sipërpërmënduna provohet deri diku edhe nga fakti se këta elementa janë gjithëmonë të rrumbullakuem, të lëmuet dhe të kaperthyem edhe atëhere kur kanë madhësi mjaft të dukëshme nder konglomerate së bashku me elementat peridotitë, gëlqerorë dhe kuarcorë. Gjithashtu shperngulja e tyre vërtetohet edhe nga disa rrafsha ndamjeje, të ndryshëm prej atyne të rreshpëmënisë, gjatë së cilëve gneiset çahen pa një vështirësi aqë të madhe.

Edhe studimi i të renduemit t'elementave kristalorë, gja qi mund të bahet vetëm në sekcjone të holla petrografike, mund t'apin njohuni të plota në lidhje me drejtimin e shpërnguljeve të gneiseve dhe të natyrës së plotë të tyre.

5. Afioramente minerarë.

Zona Pishkas-Skroskë, me vargun e malëve qi bajnë pjesë në njisinë e Shebenikut, për nga karakteristikat gjeologjike e petrografike qi paraqet, ka një randësi të dorës së parë në lidhje me shtresa minerare. Për të mujtë me i vu në dukje këto ma mirë, i ndajmë në dy grupe:

- a). afioramente të kromit;
- b). afioramente të hekurit

a) Afioramentet e kromit.

Mineralet e kromit, sikurse dihet, janë shtresa singjenetike të formueme prej segregacionit magmatik, gjatë ngurrtesimit të vetë magmit ultrabazik. Minerali i dobishëm, në fillim i shpërndamë njisoj mbrenda magmit, për shkaqe të dyta ekuilibrash fiziko-kimikë, për fenomenet pneuma-idatogjenë, etj. asht grumbullue në masa mjaft të mbëdha. Në këto procese duket se ndërhyjnë edhe fenomenet e serpentinizimit. Kromitet e zonës së Pishkasit, Skroskës dhe maleve për rreth malës së Shebenikut kanë zakonisht formë xhepush të mbëdhej e të vogël si mbas rastit. Landa minerare shpesh herë paraqet një kontak të qartë me shkëmbin kaperthyesh, veçse nuk ndjek vija të rregullta. Nga ndonjë herë rastis qi shtresat paraqesin edhe formën e një damari. Duhet të pranojmë se paraqitje të këtilla janë të dyta. Shkaqe tektonike qi kanë veprue mbi peridotitet, sikurse e vërtetojnë vërtet makroskopike në vënd, kanë mujtë me ndrydhë depozitat e kromitit teksa të formueme, t'c detyrue mineralin m'u futë ndër hapësina të mbetuna në mes të masave shkëmbore. Nji tjetër fakt qi na perkrah në këte interpretim, asht edhe alteracioni i shumtë i shkembijve në kontakt.

Prandaj mendohej se kromitet e vendit tonë, paraqiten vetëm nga

sipërfaqja. Vrejtje të bame në vend, ndër disa kantjerë si p. sh. n'atë të Pishkasit, provojnë se këto minerale shtyhen edhe në thellësi, në trajtë pseudo-filonesh me zhytje e drejtime të ndryshme, çka shton vlerën e tyre.

Struktura e kromiteve asht gjithëmonë kristalore, me endje, kur nuk kanë veprue agjentat e jashtëm atmosferikë, të rrastë. Në shumicën e rasave minerali paraqitet i zhytun në një brumë serpentinuer, me forma të ndryshme si p. sh. kokërza, çerdhe, flakëza. e berthama. Nga ndonji herë berthamat mrrijnë dimensionet përmbi 1 cm. Në rasa të këtilla kemi kromite me strukturë *leopardine*. Nder këto kampjone, sidomos kur për një kohë të gjatë kanë veprue agjentat e jashtëm, serpentine shklokohet lehtë, tue mbetë kokrrat e kromitit të daluna jashtë, si me qenë një vile rrushi. Të këtillë p. sh. paraqiten disa kampjone të marrun në kantjerin nga Kryqi i Vakut.

Shpesh herë nga struktura leopardine kalohet gradualisht në një strukturë masive në të cilën, në disa raste, vrehen të shvilluem ma së miri, kristale kromiti monometrik. Në disa raste të tjera, kromitet përshkohen prej rrypash serpentine, herë kompakt herë t'alteruem sidomos nga sipërfaqja, prej të cilëve degëzohen rrypëza që futen në drejtime të ndryshme në brumin mineral. Ngjyra e kromiteve asht e mbylltë e zezë e shëndritëshme. Ndër dy afioramente, n'atë pranë Gurit të Pishkasit dhe n'atë pranë Shkallës së Metit, kromitet paraqiten të ngjyrosuna në të kuq të mbylltë. Fenomeni asht i dytë dhe me sa duket, i shkaktuem prej pigmentesh hekurit të përshkuem deri në këto kromite prej shtresave limonite-hematite t'afioramenteve t'afërm. Në fakt të dy këto kantjere kromi gjinden pranë shtresave hekurore të tipit Gosau të depozitueme në kontakt gëlqeruer-peridotit.

Përsa i përket përqindjes, këjo ndryshon simbas kampjonit, racjonalizimit dhe ofioramentit. Mesatarisht janë ndërmjet kualitetit të parë dhe të dytë.

b) Afioramenti e hekurit.

Në kontaktin ndërmjet gëlqerorëve kretavorë me facies Gosau dhe thundrave peridotite të nëntëshme, gjinden shtresa të shumta hekuri të cilat shtrihen që prej Pogradecit deri te Shkalla e Metit në Luginën e Bishtriçës. Minerale të përbahen kryesisht prej hematiti të zeshkët në të kuq, e prej limoniti, me pakë magnetit simbas rastit.

Në përgjithësi minerali paraqet ngjyrë të kuqe të mbylltë që kalon në ngjyrë të zezë. Asht i rrastë e ndo' i herë edhe i shkrythët nga kokrra, neje e berthama hekuri oligist i cili shklokohet lehtë. Në rasa të këtilla struktura asht *oolite* asht *pizolite*. Nga analiza të shumta, mesatarja në hekur mrrinë deri në 52%, në një përqindje të vogël minerali përmban edhe nikel.

Landa minerare, me sa duket, rrjedh per efekt tretjesh hekurore të segregueme prej magmit peridotit, sikurse e provon sasija e vogël e kromit, deri në 2%, qi zakonisht asht e perzieme me këto minerale të hekurit. Shtresat mbasandaj, në një kohë të dytë, kanë qënë trazue prej agjentash akrajsioni dhe erozjoni para kretacorë, prej dyndjeve të detnave të kretacit dhe ma vonë prej shpërhjedhjeve post-kretacore. Zakonisht minerali, per shtresat e shqyrtueme, pështetet në pajtueshmëni ndërmjet gëlqerorëve dhe peridotiteve. Në zonën e Gërbunjës, minerali shtrihet në formë të një thjerze e cila zhytet 45° nën kindin gëlqeruer në jug-lindje të Pishkasit, me një gjatësi prej ma se 500 metra. Një tjetër afiorament i vogël gjindet nën Gurin e Pishkasit. Afioramenti i Gurit të Shpellës, i vendosur nën Majen e Shkurrës, përmbi luginën e Bishticës, ka trashësi përmbi 2 metra dhe gjatësi, në sipërfaqe, të kufizueme. Kufini i siperm i kontaktit të këtyne shtresave shenohet prej një rrypine heikoresh të cimentueme prej landësh natyret hekurore.

Gjenetikisht i njëjtë asht edhe afioramenti i Gurit të Metit, nga Prroni i Bojmastres, me gjithse stratigrafikisht mjaft i trazuem.

6. Prefundim.

Per kerkime dhe zbulime eventuale mineralesh të tjerë kromi, zona lypet të rrahet sistematikisht. Njësija e Shebenikut asht e madhe dhe tipat litologjikë të kësaj premtjnë shumë. Per të mrrijet objektivat ma me siguri, duhen ba studime petrografike, premisa të domosdoshme per zbulime minerare, per të mujtë me njoftë nëse këto peridotite përbahe kryesisht prej habsburgjitesh dhe nëse përmbajnë edhe dunitë. Zbulimi i këtyne të fundit ka randësi doret të pare mbassi ep mundësi me pranue ekzistencën e kromiteve të tjerë, gjithashtu të mineraleve të lidhun gjenetikisht me dunitet.

Në këtë mënyrë zgjidhet një problem i madh i cili ep mundësinë e saktë me realizue qind për qind, madje me tejkalue, planin dyvjeçar të Shtetit, në lidhje me shfrytëzimin e mineraleve të kromit.

Gjithashtu ka randësi edhe studimi i zonave hekurore, me gjithse se sot për sot, ky mineral nuk përban një problem në direktivat e ekonomisë sonë dyvjeçare.

RÉSUMÉ

Dans ces notes d'un caractère géologique, minérale, l'auteur donne quelques connaissances fondamentales sur la zone Pishkash—Bishtice—Skroshë (Albanie moyenne) en décrivant les formations éruptives de péridotites, les calcaires crétacés avec faciès Gosan et le Flysch néo-terciaire du bassin de Shkumbin. Dans ce dernier l'auteur remarque les éléments cristallins métamorphiques, les gneiss séricitiques et les amphiboles, en s'arrêtant sur leur importance et leur distribution. Finalement l'auteur parle des minerais de la zone, des affleurements de chrome ségrégués dans les péridotites et sur les couches de calcaires crétacés à talons péridotites.

Kam nja dhjet'a pesëmbëdhjetë letra që po më rrinë stivë mbi tryezë të punës. M'i kanë dërguar studentë të vjetër e të rinj, studiozë të gramatikës e të gjuhës në përgjithësi, të cilët duan të sqarohen rreth disa pikave të saja, që nuk i kanë të qarta. Ky interesim dhe kjo dashuri për çështjet e gjuhës na gëzon e na nxit që të punojmë më me zjarr për zhvillimin e më tejshëm të saj. Të zotërit e letravet kanë të drejtë, si pas premtimit të dhënë nga ana jonë, të presin përgjigjen pa vonesë, po ne mejtua që do t'ish më mirë t'i ndriçojmë për ç'duan të dinë e të mësojnë me anë të Buletinit të Institutit të Shkencave. Arsytet që e forcojnë mendimin tonë të vepërojmë me këtë mënyrë janë këto: a) Secili, veç sqarimit të pikës së vet, do të këndojë aty brënda edhe ç'kanë kërkuar shokët e tyre kështu që fitimi domosdo do të jetë shumë herë m'i math; b) rrahja e një pike së gjuhës, procesi dhe zgjidhja e saj munt të interesojnë edhe ata që, duke i patur prej kohësh të shoshitura ato pika, do të marrin vesht edhe mendimin që ka një tjetër rreth atyre; c) nga çfaqja e mendimit tonë botërisht munt të rritet qarku i lexonjësve, munt të çilen biseda gjuhe dhe një dritë m'e vërtetë munt t'i shoqërojnë problemet që do të shtrijmë herë pas here. Me këtë rast duam të sigurojmë tërë ata që na dërguan ose që do të na dërgojnë këtë e tutje letra, që ta flenë mendjen, se emrat e tyre nuk do t'i marrë vesh njeri, andaj munt të pyesin, mbi çdo pikë që të duan, çpënguar.

I.

Njeri më shkruan e më pyet: «a munt të rrijnë pas një substantivi dy a më shumë epitete të vëna radhazi? a munt të ketë gabim, nga puna e shqipes shembull: *grupi teatral klasik*?» Kuptova. Ti do të dish në qoftë se ajo formylë pajtohet pikë për pikë me natyrën e shqipes a po vete thik' e brisk me të. Me sa marr vesh unë, ajo shprehje, veç që nuk është një ndërtim i bukur shqip, po bie në kundërshtim me vetë logjikën. Ja ta xberthejmë që ta shohim më mirë: ç'do të thotë shprehja *grupi teatral klasik*? Të shohim për një çast në munt të lidhem logjikisht mbiemrat; *teatral* dhe *klasik* me substantivin *grup*. Pyesim: «a munt të quhet *klasik* një grup? Jo, se grupi s'ka se si të jetë klasik.

Po *teatri* a munt të jetë *klasik*? pse jo. Ahere do thënë kështu: «grupi i teatrit klasik» sepse epiteti «klasik» i përket vetëm teatrit dhe jo grupit. Kjo formyl' e dytë e ndërtuar nga ne është edhe shqip është edhe në përputhje të plotë me qartësin' edhe me logjikën.

II.

Letra e një tjetri vërtitet rreth kësaj pyetje: «a venë me natyrën e

shqipes shprehjet që po përdoren në shtypin tonë të përdiçmë dhe të përmuajshëm të tipit: *kritik artistik, kritik letrar, kritik dramatik* e tjera? Me këso shprehjesh nuk vetëm shtypi ynë është mbushur, po edhe i huaji — shtypi freng, italian, etj. nga të cilët e muarm edhe ne. Këto mënyra të foluri munt të mos pajtohen me natyrën e asnjë gjuhe, po do t'i përdorim nga nevoja se s'bëjmë dot pa to. Kjo shprehje, e ngjallohur nga domosdoja, është një figurë gramatikore që greqisht quhet hipalagje (ὑπαλλαγή) dhe bëhet duke i veshur një fjale një epitete që s'është i cilësuar për atë. Po të duash të dishë diçka më tej, po të sjell një varg të një poeti të math, të Virgjilit, një varg që është shembull tipike e kësaj figure:

«Ibant obscuri sola sub nocte», të cilin, po të duam ta shohim jashtë figurës, duhet ta ndërtojmë kështu: *ibant soli sub nocte obsura*. Tani lint pyetja: është e qërtuarshme kjo fytyrë? Edhe pa qenë asnjë çikë «purist», prap s'na e nxe goja të thomi që është e drejtë, po do t'i përdorim rrallë tek nga e keqja, se siç thot' edhe proverbi: «kur s'ke pulën do të hash sorrën». Tani, pa e mbyllë, do të të thom edhe nga e kanë rrënjën ato. Ato janë forma pedanteske që burojnë nga plogëria e mendjes.

III.

Një tjetër më pyet si është më mirë të shkruajmë: gjera *për të ngrënë* a po gjera *për t'u ngrënë* duke çfaqur hapur simpatinë të tij për trajtën e dytë, të cilën e ka gjetur se është më e drejtë gramatikalisht. Nuk e mohoj se ajo trajtë është më e korekte. Ai kërkon të dijë edhe ç'është arsyeja që më shpëton nga penda trajta e parë që s'është aq e drejtë. Në një vënt të letrës e shoh që s'përmbahet më, po thërret me zë të math: «ç'janë tërë këto lapsus?» Përgjigjem: unë përdor trajtën vepërore se është e vetmja trajtë e prozës popullore. Çdo përrallë që të këndosh, atë do të gjejsh, trajtën e parë, e dyta nuk shkon fort, bile, kur është e shoqëruar me një plotës argjenti, nuk shkon fare, duket si shprehje antishqiptare. Do tani të marrësh vesh si quhet të zëvendësoarit e trajtës pësore me trajtën vepërore? quhet *anakolutë* dhe është një ndër shumë tjera të sintaksit popullor. Naimi dhe Konica veç këto trajtë kanë përdorur nëpër veprat e tyre.

IV.

Ti shok që qenke «qejfli etimologjie» dhe kërkon të mësosh nga unë etimologjinë e fjalës «serposet» kam frikë shumë se nuk do të kënaqesh me përgjigjen time. Pikë së pari duhet të heqësh dorë nga ajo ide e gabuar se fjala «serposet» qenka po thua një me italishten «sera». Këtë fjalë do ta kesh gjetur, kush e di se si, në një nga këto dy fjalorë: n'atë të botuar nga shoqëria «Bashkimi» ose në fjalorin shqip-italisht të Fulvio Cordignano-s. Që të dy këta japin kuptimin «erret», «ngryset». Kjo fjalë, ndonse nuk është lark-semariologjikisht nga italishtja «sera», nuk e lihim dot me të, se paraqit vështirësi fonetike të pakapërxyera. G. Meye

ri na thotë, në fjalorin etimologjik të gjuhës shqipe f. 381, se ajo lidhet me greqishten «συνουώνει» aoristi i së cilës «ἐσυνουώσας» nuk është lark as fonetikisht as semantikisht me tonën «serposet». Po ai shton se e dhe vetë fjala greqisht «συνουώνει» do ta ketë rrënjën të rumunishtja «soare apune». Këte mendim, në mbaj ment mirë, e ka çfaqur edhe Murnu, shih *Rumun. Lehnw.* Po studiozi grek Ksanthudhidhis meiton ndryshe: në një artikull të botuar në rivisten greke «Ἀθηνᾶ» thotë se fjala «συνουώνει» buron nga greqishtja «ὑπόσ» që do të thotë «errësirë», «ndyrësi» duke e përfurcuar mendimin e vet kështu: «διότι κατά ἄς ὥς αὐτᾶς ὁ οὐρανός δὲ εἶναι φωτεινός, ἀλλὰ ἱρόπον τινα ἐρροπιόμενος» (sepse qielli, n'atë kohë (f.p.i. n'ato orë) nuk është i ndritur, po disi i lerosur, i nxirë). Tani, në qoftë se ky mendim të pëlqen, mbaje, në mos po hidhe dhe mba tëndin.

V.

Bashkujdia e kohëravet
(consecutio temporum)

Dikush kërkon hollësira rreth bashkujdisë së kohëravet që latinisht quhet «consecutio temporum», po pastaj i harron hollëisrat dhe e formylon pyetjen *sic et simpliciter*: a) «si munt të mësohet ajo «me kollajxhi liëk», b) «a ka nonjë çik'afrim bashkujdia shqipe me atë të latinishtes dhe të greqishtes së vjetër»? Shoku mburret se ditka ca greqisht dhe shpreson me ndihmën e saj ta «bëjë mall» edhe atë të shqipes.

Përgjigjem: Pa u studiuar me rrënjë aspekti i verbit nga pikëpamja e kohës dhe e hapësirës dhe e njejtja punë të bëhet edhe për parafjalët, vështirë do të jetë të shtrojmë kuvend rreth bashkujdisë s'onë. Kur të botohet sintaksi që do ta punojë Instituti i Shkencave, munt të gjejsh diçka rreth aspektit dhe rreth pikës s'ate. Tani, epmë lejën të të bëj edhe unë një pyetje: «kush të paska thënë ty, se greqishtja e moçme paska «consecutio»? Me ç'më duket, ti nuk ditke as elementet e para të saj. Mëso, pra, se greqishtja s'ka consecutio temporum. Ti ke pandehur se ka, jo sepse e di atë gjuhë, po se ke shkuar pas këtij arsyetimi të gabuar: «latinishtja me greqishten janë dy gjuhë klasike; latinishtja po e dijnë të gjithë që ka consecutio temporum, where a fortiori duhet të ketë edhe greqishtja». Mirpo ky arsyetim nuk qëndron në këmbë, po të shikohet ana praktike e çështjes. Latinishtja ty p.sh. që folja e fjalisë së varur të rrijë në mënyrën koniuktive kur është verti i fjalisë kryesore në një kohë të shkuar, në imperfekt për shembull: *erant qui dicerent...*, kurse greqishtja s'ka një ndërtim të tillë, s'ka as greqishtja as shqipja. Ja një shembull: Ὁ Σωκράτης ἔλεγεν ὅτι οἱ θεοὶ πάντες ἴδουσιν. Këtu verbi i fjalisë kryesore është në imperfekt, kurse ai i fjalisë së varur është në prezentin e indikativit. Kuptimi është ky: Sokrati thoshte se perënditë i dijnë të gjitha.

Ja edhe disa shembulla nga shqipja ku do të shohësh që as kjo nuk puthet me bashkujdinë latine: «Më kanë folë shumë vetë për Hasanin që i kalon net nëpër vendet e deirimit». Në këtë shembulli, verbi i fjalisë kryesore është në kohë të shkuar, po ai i fjalisë së varur, përkundrazi, është në *prezentin e indikativit* dhe rri shumë mirë. Nuk e mohoj se verbi i fjalisë së varur munt të rrijë edhe në imperfekt të indikativit, po ndron kuptim, sidomos *nuance*. P.sh. më kishin folë për të, disa herë, që e gdhinte natën nëpër vende të liga, po ja që, tani, paska hequr dorë nga ato vese, e qënka bërë djal'i shtruar. E di ç'është e keqja në këso konstruktesh? se ne nuk dimë t'i dallojmë nga pikëpamja e aspektivitetit të verbit, nuk dimë t'i kapim *nuance*-t mbë flur.

VI.

Levent, levenderi

Ç'munt të të thom rreth këtyre dy fjalëve?

Unë s'kam kuptuar mirë akoma se ç'kërkon të mësosh. Fjalën e parë folklori ynë e ka me kuptimin «trim» «sqimatar» dhe thonë: *djalë levent*. Përkundër, fjala *levenderi*, që është një derivat i së parës, do të thotë, në mos u gabofsha, *mburrje*, *lavduri*, etj. Fjala *levent*, sikundër që e di edhe ti, buron nga persishtja.

Kuptimi i saj është «i lirë», «i pavarur». Më vonë, kur depërtojë e hyri në tokën tyrke dhe u bë pron' e asaj gjuhe, erth e mori kuptim tjetër: «ushtar vullnetar», «kuximtar». Nga tyrqishtja hyri pastaj në greqishtet, ku mori domethënë: «djalë që vishet bukur», «djalë që rri veshur kreko».

VII.

Një tjetër më pyet: «a janë *anakolutët* vetëm të gojës së popullit apo edhe të shkrimtarëve»? Në gojë të popullit *anakoluta* është një gjë e rëndomtë. Unë, ti, Ndoka, Islami, të gjithë, duam s'duam, bëjmë *anakolutë* kur kuvendojmë lirisht shoq me shoq.

Po ka edhe shkrimtar' e vjershëtorë që bëjnë të tilla kur nuk duan të largohen nga të folët popullorë ose kur synojnë nonjë efekt artistik. Sa për shembullën e *anakolutës* që ke sjellë ti, ajo është bërë banale: «unë që isha i vogël, më mirrte im at...» Po nuk qënke i zoti ti të gjejsh tjera shembulla? pa hap një herë folklorin e këndo me rradhë. po me vërrejte, dy tri përralla, disa proverbe, nonjë këngë e do të shohç se sa do të gjejsh. Një a dy të tilla po t'i thom edhe unë. Njerën e kam nxjerrë nga një përrall' e botuar në «Albanesische Texte» të H. Pedersen-it f. 55» dhe tjetrën nga «Dijsja». E para është kjo: u paçë një ëndërrë sikur jeshë më një kallm të hollë në mes të detit edhe kesh hipur malë kallmi, edhe *ai kallmi e tundënej era...*. E dyta, m'e bukur, është edhe

m' e prehtë psikologjikisht, është nxjerrë, sikundër që thashë, nga «Dijs» «oh po e ama... e kam njoft të vetë». Në poezinë popullore do të gjedhe më shumë.

VIII.

Rreth parafrjalës «me»

Të thom të drejtën nuk e pritja nga ti një letër të tillë. Si? nuk ditke ti funksionet e parafrjalës «me» që e kemi të gjithë në majë të hës kur flasim? Ti vetë kush e di se sa herë e shtie në punë e vëmë qafe se nuk i ditke tërë konstruktet e saja. Dëgjo pra: parafrja «me» dhe parafrjala «pa» që formojnë të dyja një «couplaanti» kur lypin që të dyja rasën kallëxore.

«me-ja» (me kallëxore)

tregon: 1) *bashë me, përcjellje, shoqëri*. P. sh. erdhi për vizitë *me nusen*; iku *me të dashurën* pa lejën e prindërvet; 2) një ndodhi *rasash e rrethanash*. P. sh. E bëri tër'atë udhë *me krye ndorë*; ku shkon *me këtë të ftohtë, me këtë shi?* e bleu *me metër* dhe po *me kut*; 3) *mënyrën* si e qysh ndodhi një punë. P.sh. mos e humb *kahe të tilla xexerica*; pse më rri *me hundë?* 4) *kohën* gjatë së cilës ka dhur a munt të ndodhi diçka: bie e flet *me pulat*; *me shirat e pa*, vjeshtës zoqtë ngrihen e ikin; *me kohë* çdo gjë ndron. Mos harro këto shprehje të bukura: vajti dhe u kthye po *me diell*; vete sont *hënë* dhe kthehem nesër *me mëngjes*; iku *me të katra*; ioli fjal *vend*; vent *me fjalë*; erdhi *me shpatë qitë* (= me prepotencë); e gruan *me një këmishë veshë*; epe *me dorë* dhe merre *me këmbë sa palë mënt* m'i thua këto? Kjo parafrjalë ka edhe kuptimin «ku kur shoqërohet me folje e me shprehje foljore siç janë këto që po dhitim këtu *luftoj me fashistët* (= luftoj kundër fashistave); *bëj p.sh. bëmë luftë me Turqinë* katërqint e saj vjet; *bëj xheng*; *bëj me*. Me të tilla shprehje parafrjala «me» tregon *anën armike* dhe jo qëri. Këtë konstruktë të shqipes edhe greqishtja popullore po p kuptim e ka: Oí Έλληνας έπολεμούσαν πολεμικά με τους Τούρκους shprehja «μέ τους Τούρκους» (= me turqit) do të thotë: «kundër tu

Gjith' ajo parafrjalë ka dhe një tjetër të ndërtuar. Është një që e gjejmë rallë edhe në folklor edhe nëpër shkrimet plaka, i m dëndur te Naimi:

Me mëndjezët të ti, thotë (zogu)

Ah, shkoj, vate, koh' e mirë

Dua e mundohem kotë

S'e kthej dot me të pahirë.

Në këtë strofë, parafrjala «me» është ndërtuar me rasën

te të cilën janë çkrirë edhe rasat *instrumentale* dhe *vendore*. Në rasën
në konkrete, ablativi bën funksionin e instrumentales.
vetje që më bëre, kot e bëre. Ajo nuk është miell prej thesit tënt, ajo
të jetë sugjerimi i nonjë plaku që di tyqisht e arabisht. Ja përgjigja:

IX

Pluraili i singularizuar

Ti kërkon të mësosh në qoftë se *plurali i singularizuar* «përfshijnë
fjalët e huaja që burojnë nga gjuha arabe, dhe që sot ato janë bërë
e fjalërit tonë popullor, apo kufizohet vetëm te fjalët shqipe». Këtë
që më bëre, kot e bëre. Ajo nuk është miell prej thesit tënt, ajo
të jetë sugjerimi i nonjë plaku që di tyqisht e arabisht. Ja përgjigja:
flasim, përdorim tek tuk edhe fjalë arabisht. Disa nga këto janë
të shumësit, po ne i kemi me kuptim të njëjësit. Të marrim
jalën «evlad», e cila, në këtë trajtë kështu, është në gjuhën arabe
mësi i njëjësit «veled», po ne e përdorim si t'ish njëjës, dhe kur
ta bëjmë shumës thomi «evlacët». Te komedia e Çajupit «katër-
lhet vjeç dhëndërr» zonja Tanë kërkon të bluaj më parë nga shoqet
ton «evlanë», e pra Vangjeli me Tanën një djalë të vetëm kishin,
dhe fjalët *erbab* (shumësi i *rab-it*), *axhaib*, që janë në numrin
s, ne i përdorim si emra njëjës. Me këto që thashë tani, të mos
q se çdo shumës t'arabishtes shqipja e shtie në punë si njëjës.
gjë e bën vetëm me ata shumës që arabisht quhen: *xhemyl* — *shi-*
(= plurales fracti arabici). Kuqë për tani.

X

Akatalektiku

vje student, e do të jetë një nxënës i përkedhelur muzave, më
është akatalektiku në metrikë». Me këtë emër quhet këmba e
qdo vargu kur nuk e ka rrokjen e sprasme. Ja, këtu, po radhit
gje nga të cilët i dyti është akatalektik:

Neper pyje, neper shpata

— v — v — v — v

Sa ndiqte rrugën një djaloc

«ui — v — v — v — v»

tje gu i dytë pra, është një varg akatalektik, sepse ka një rrokje
vë

i edhe një shembull tjetër:

Ksoll' e bardh ku posi mbreti

— v — v — v — v

shkon barija dit' e mot

— v — v — v — v (v)

7

Si të tregova ç'është' akatalektiku, dua të të këshilloj që të mos e përdorish trajtën «akatalektik» se është një formacion i gabuar, se është një fjalë e ndërtuar jo si pas natyrës së greqishtes së vjetër, po në kundërshtim të hapët me të. Gramatika greke do që të shkruajmë «akatalektik» dhe jo «akatalekti». Ti ke të drejtë të mos e pranosh mendimin tim sëmunt të thuash kështu: «ç'ka të bëjë se qënka një ndërtim i gabuar në lëmin e gjuhës greke, në shqipet më vete fare mirë, më tingëllon si shqip». Vërtet, duket si shqip nga prapashtesa (—ik), me të cilën janë ngjizur një numër i math fjalësh, po duhet të dijsh edhe këtë, se në është kjo një fjalë që do të shtrihet e do të pushtojë tërë masat e gjuhës të popullit. Ajo është një fjalë që do të mbetet e kufizuar brënda rrethit të studiozëve të metrikës, andaj e do puna që të përdoret në trajtën e saj të drejtë, që të mos na pandehin bota se nuk dimë as elementet para të greqishtes së vjetër. Lutem, mos më mba mëri për këtë vërrejtje që bëra.

RÉSUMÉ

Querelles de langage.

BIBLIOTEKA PUBLIKE
"MARIN BARLETI"
SHKODER

FJALE TE PAMBLEDHUNA

DH. S. SHUTERIQI

L

Labot-i = v. *balot-i* (P).

Lafarak-u = rrugaç (E). Thohet edhe *laparak* (E).

Lajkator-i = lajkatar (Sh).

Lajthatë-a = dru qi i përgjan lajthisë, pak ma e madhe, qi nuk ban kokrra. Lëvezhga ose *lapa* i përdoret për të ba shporta të forta (P, Sh).

Lamë-a: në shprehjen «me ba lamë»: me u sjellë rrotull, pa i luejtë fletët, në kupë të qiellit. Zot e gjahut «bajnë lamë» — sqifteri, shqipoja, krahathata, *kaji* etj. (E).

Laparak-u = v. *lafarak-u* (E).

lpe-a = lëvezhga, korja e drusë (P, Sh). *Lapë* quhet edhe ana qi pret e sqeparit ose ana e gjanë e kazmës (P).

Lapërdhi-a = fëmi rrugaç, *lafarak* (E).

Lapëruar (i, e) = i rryshkun, i ashpëruem. «Asht lapëruar lëkura e mollës, andaj s' e ha cuca» (P).

lapërushe-ja = një llojë këpurdhe (P). fr: *mousseron d' automne*.

arë-a = dru me gjemba, e vogël, ban kokrra të kuqe, si të murritzit; fletët i ka të zeza dhe të ndriçme, me shkalla të mëdha, majë të cilave ka gjemba. Gjindet në Sopot të Bërzeshtës dhe asht tepër e rrallë sot (B).

Thohet edhe *ilk-u* (P).

ë-a = gunë e mirë, me lesh dhensh* e shtjerrash, me shumë *spic*. Gunë e të pasunve (P).

arë-a = lulet qi u shkruhen ose u qendisen çorapeve në mes të *hjekëzave* (P).

ariskue (me u) = me u ba pulla-pulla, lara-lara, vija-vija (P).

ariskuem (i, e) = pulla-pulla etj. (P).

skar-i = hu, me majë të gdhendun si daltë, qi hyn në punë për me ulë e për me ngritë gurin e sipërm të mullinit ose *fletarin*, qi të bahet mielli ma i butë ose ma i ashpër (P).

Latë-a = spatë me *lapë* të gjanë, spatë e mesme: *spatë latë* (P).

Latore-ja = spatë e madhe (M). Thohet edhe *qylyke* (P). fr: *cognée*.

Latugë-a = llojë sallate, qi ka të njëjtën emën dhe malisht (P). Thohet edhe *marule* (Korçë).

Laureshë-a = v. *cyl-i* (fjalor i S. Kolesë).

Leh-u — mbasi mbillen arat e misrit, u çilen menjherë vija të fella te-jetej, të cilat shërbejnë ma vonë për t'i ujitë. Këto quhen *lehe* (P).

Lefaqen-i — llafazan. Kjo fj ka qenë krijue ka mot prej një farë Met Bezhani, nga katundi Seltë i Shpatit, qi i thosh çunit llapazan të fqisë së vet: «Lefaqen i Muçës» (Seltë e Sh).

Lestek-u — bëzhdile (Sh).

Lë arë-a = v. *kaçiar-i* (E, Sh).

Likosur (i) = dëgjue vetëm në shprehjen: «ka ranë një i likosur borë». ka ranë një borë e pakë, një cipë bore (Sh).

Lidhët (i, e) = e kundërta e *i gdhët* (Sh).

Lin-i = dru e hollë si lajthata, me *myjë* dhe *zhavë* të zezë; qi ban një lule të madhe të verdhë në majët, me erë shumë të mirë. Dru e rrallë në Mal të Shpatit (P, Sh).

Lirishtë-a = vend i çelun, lëndinë në mes të një pylli (P).

Lirshëm = me nge. «E gjeta lirshëm e i foia»: e gjeta me nge; «jem i lirshëm në këtë shtëpi»: kemi vend boll (E).

Listër-i = bar me erë të mirë (P). fr: *thym*.

Listopak-u = gjethi qi bije në pyll dhe bahet shtrat (B, P).

Lodhëta (të) = dëgjue vetëm shumë. «Punë të lodhëta»: punë qi të lodhin (E).

Lokoç-i = derr i egër motak (P). Thohet edhe *loç* (P).

Lomazhdë-a = v. *rrovazhdë-a* (Sh).

Loplop = v. *bushtibusht* (E).

Lule blete = v. *pshemb-i* (P).

Lyç-i = thohet për një fëmi kur asht i ardhun mirë, i plotë e i shëndoshë, topalak. «Ishte ba si lyç»: ishte trashë, ishte shëndoshë (E). fr: *potelé*

LL.

Lla (me u) = me u ngopë mirë, me u fa mirë (Sh).

Llapallap = «më ba llapallap»: me folë tepër, me u ba llafazan, me folë fjalë që nuk fliten (E).

Llapërue (me) = me folë tepër, me u ba llafazan, me thanë gjana qi nuk thohen, qi duhen mbajtë mshehët ose qi s'ka hije të thohen (P, Sh).

Llastovë-a = dru e re, e rritun fort, se ka bi në pakë të mirë, po qi asht ende e bardhë përmbrenda, s'ka myjë. Thohet më shumë për dushqet e rij (P).

Llubërtinë-a = v. *sëllidër-a* (P, SH).

Llurbë = fort i qullët. «E ka barkun llurbë» (Mo).

M.

Macurr-i = v. *gruç-i* (D).

- Magjërëshë-a** = grueja qi ban bukën e gjellën në shtëpinë e katundarrit. Gratë e bajnë me radhë bukën në një shtëpi ku janë shumë (B).
Thohet edhe *magjsore* (P), *majfore* (Sh).
- Magjsore-ja** = v. *magjërëshë-a* (P).
- Majfore-ja** = v. *magjërëshë-a* (Sh).
- Malimet** = mall pa zot. Thohet edhe si mallkim me kuptimin e *ij ir dëshëritë* (Sh). Thohet edhe *viran* (P).
- Malosh** = *ij*. grashë. Përdoret vetëm në zemrim, kur ha ndokush diçka të palejueme: «t'u baftë malsh!»: t'u baftë tokël në fyt, të ngectë në fyt (P).
- Maramenthi** = përdoret si substantiv dhe si adverb. Si substantiv: të marrun mendsh «më zu një maramenthi» (E). Si adverb: me mend të marrun: «maramenthi e maramenthi, mezi i ngjita shkallët» (E).
- Maravë-a** = lule mali, e llojit të lules qi mbajnë n' E nëpër saksia, me emnin *idërshah* (P).
- Marrë (me)** = giatë marrin kur femna bije me mashkull. Thohet kësh-tu: lopa *edhet*, dhia *thprehet*, delja *nërzheth*, pela *buhet*, buça *këllehet*, pula *përfendet*, inacia merr, gomarja merr (P).
- Mbrumueme (e)** = bukë me brumë. Shumësi: *të mbrumueme-t* (P).
- Mbatë-a** = përdoret vetëm shumë. Fela buke të gryjtë, në formë nus-ke, bamë kastile për t' u nda për Rushaja, si përsipirje (Sh).
- Mbrinjue (me u)** = me u mbëdhitet në bri. «Ngordhi delja e u mbri-njue për një degë; i duel shpirtin në kambë» (P).
- Mekë (me u)** = me u pakë, me u pre në fëtyrë (E). Thohet edhe *me u mefshë* (E).
- Mefshë (me u)** = me u mekë (E), me u dobësue, me u ligështue (E).
- Mend-i** = me kuptimin mendje, njeri: «është njani mend qi mban mend» (E).
- Mentesh-i** = çiftet, hekrat mi të cilat luen dera (P). fr: *gonds*.
- Mëlëkue (me)** = me mjaftue. «S'na mëlëkon gruni në duan misër» (Sh).
Thohet edhe *mëllëkue* ose *mullëkue* (E).
- Mënerë-a** = zëti, inati. «Sa mënerë e kam marrë» (P). Thohet edhe *nëmerë* (Sh).
- Mënore-ja** bukë pa brum (misri ose gruni) (Sh). Shumësi: *të mënorme-t*.
- Mëreshë-a** = dru si bushi, po shumë më e madhe. E fortë si bushi, me gjethen si ky, po me shkallëza më të ralla, dhe më e njomë; e hanë gjaja, kurse gjethen e bushit jo (P).
- Mërgue (me)** = me largue. «Mërgohu këndeji»: largohu (P).
- Mëryjë-a** = brini ku hyn thika, dorëzë e thikës (Sh). Thohet edhe *mrujë* ose *mrujëzë* (P).
- Mërzitëni-a** = mërzia (P).
- Mështymë (me u)** = me u ba me tym të një gjaje qi digjet. «Mos rri aty se të mështyn zjarri» (E).

Mëzore-ja = mëshqerrë (Sh). Mashkulli quhet *muzat-i*.

Mil-i = thumbi i gjylpanës së pushkës, që ban të shkrifet fusheku (P).
Përdoret edhe me tjetër kuptim: kallupët e dyerve, trenët ose pazitë që formojnë katërkandëshin e një dere, ma përpara i bajshin *me mil*, d. m. th. tue shpue tranin ose pazinë e praktik dhe ate të kreit të derës, dhe tue futë në to «me mil» pazitë e anëve, me anë të dy si thumbave qi janë gdhëndë në të dy anët — të poshtëme e të sipërme të secilës —, në vend qi t' i mbërthejin (P).

Minorth-i = lloj bari si baloti ose *laboti*, si *nena* (M).

Mjek-u = magji për të shti grindmën në mes njerësve. Shumës *mjeqe-t* (P).

Moçitë (me) = me shtyrë, me çue lark, deri në fund të punës ose të nevojës. «Po ta kosis gjithë barin qi bahet këtu verës unë, e moçis dimnin»: e kaloj dimnin, (P). Fj shumë e rallë sot.

Mohorr-i = bari qi bin nëpër arat e misrit ose në çdo tjetër arë t' u-jitun, çdo bar qoftë (P).

Mort-i = në shprehjen «me pasë nër mort»: me përtue. «E kam nër mort ta rjep kedhin» (P).

Mortëni-a = shumicë e madhe, mori. Ç' asht gjithë kjo mortëni fjalësh kështu? (E).

Mrujë-à = os *mrujë-a*. v. *mëryjë-a* (P).

Mujasë-a = vënd i shembun, gurishtë, ujë e baltë përzie (P). E përdorin edhe me kuptimin e fjalës *gëthomë*, kufomë qi qelbet e prishet (P). Thohet edhe *sollomure* (P).

Mulitun (i, e) = qi ka nisë të hajë krymbi dhe të kalbet. «Dru e mulitun»: dru e prekun nga krymbi përmbrenda (P).

Mullëkue (me) = ose *mëllëkue* v. *mëlëkue* (E).

Murrak = i murrëm.

Murranxh-i fj. luejtëse. Thohet për një plak që rri po në krazë të votrës. «Ç' m' u ke ba si murranxh me ate llullë ke goja» (E).

Muje-a dru dushku, dushk (P, Sh).

Myjë-a = zemra, e bardha e drusë (P, Sh).

Mykë-a = e kundërta e *ehës*. Ana qi nuk pret e thikës, kurrizi i çepelit të thikës (P).

N

Naxhake-ja = ma, e vogëla spatë (P).

Nderbamë-i = njeri qi të ban nder, qi ban të mirën (E).

Nenë-a = barishte e naltë, me kërcyell të kuq si më t'errët, me gjethe të madhe, të cilën Polisarët e bajnë *ngastër*. Mbin nëpër arat e misrit dhe i përngjan *qenglës* ose *qinglës* (P, Sh).

Nërpre (me u) = më u vra në mes njani-tjetrit, me thikë, pushkë etj.

«Do nërpitemi shqiptarë me shqiptarë» (Rrajcë).

Nërzye (me) = v. *me marrë* (P).

Ngardhiosë (me) = me ngacmue, me mërzitë, me marr me mos lanë rehatë. (E).

Ngardhiosun (i,e) = njeri qi të mërzit, qi nuk të le rehatë. «Ik, mre i ngardhiosun!» (E).

Ngarkace-ja = shkop me bigë për të ngarkue kalin (P). Thohet edhe furkë (E).

Ngalosë-a = rumatizmi i kafshëve (E,P,Sh). Thohet edhe *ngutë* (P).

Ngasje-a = dushk i vogël, me gjemba, qi ban edhe lendë të rumbullakta dhe po me gjemba (Shtëpaj).

Ngastër-a = laknuer me miell misri dhe me gjethe prasi, nene ose kungulli (P). Thohet edhe për një felë laknuer (Korçë).

Ngërhot-i = vend i keq, rryp dhe i shembun. Shumë ngërhote bajnë një *ngrehenë*. «Qe ba ngërhot»: qe fellue shumë (B).

Ngrehenë-a = vënd i shembun dhe shumë i keq, ma i math se *ngërhoti* (B).

Ngrydhë (me u) = thohet për dhinë kur kërkon sqap: ngrydhet ose «bahet e ngrythme» (P).

Ngrythme (e) = dhi qi kërkon sqap, qi asht *ngrydhë* (P).

Ngulas = në shprehjen «s'e kam mik aqë ngulas»: s'e kam aqë fort mik. Dëgjua vetëm me këtë kuptim (P).

Ngutë-a = ngalosë-a (P).

NJ

Njendë (me) = me pasë kohë, me qenë më nge. «Nuk më njend sot, pra nuk do vi» (E). Thohet edhe *me jendë* (E).

Njishë-a = kasolle dhishë ose dhensh (Sh).

O

Orë-a = në shprehjen «shkoftë Ora e e dëgjofitë»: qoftë për të mirë, qoftë «sahati i hajrit», u thanë e u baftë, u baftë ajo qi dëshirohet (E).

Oft = onomatope. Qysh jo. «Do vesh n'aktionin — Oft të vojtë!» (E).

Oshnik-u = erë që fryn lugjeve të malit nga nalt poshtë, dimnit ose verës (Sh). fr: *courant*.

Ozhgorr-i = pluhëni. «Ozhgorri i konakut ishte ba dy gisht i trashë» (P).

P

Pacfur-i = purtekë ose cfurk me bigë, për të mbajtur ferra ose driza (P).

Paf-i = dru e naltë, me *zhapë* të hollë e të lëmuet, gjethen të madhe sa një pullambë, të rumbullakët. Druja i bahet kupaca për të mbaj-

të gjizë — n'udhëtim ose me gja — (P,Sh). Thohet edhe: *pafje-a* (P,Sh), *panjë* (Vlorë), *pajnë* (M).

afje-a = v. *paf-i* (M).

Pajnë-a = v. *paf-i* (M).

Pakselë-a = v. *kukatë-a* (P,Sh).

Pakselë (me) = me zanë anët e një ene druni me kukatë ose me pakselë pluhun (P,Sh).

Palare-ja = sini, pjatë e madhe prej metali të shkruem (E). Edhe gruni i shkruem me sheqer e me rrush të thatë etj. që çohet festave në kishë quhet *palare* (E). I thonë një flutur kur duen ta kapin: «Flutur, flutur, palare — merr mend e bjer përdhe» (E).

Palavos-i = njeri që nuk lahet, qelbanik (E).

Palavi-a = zhul i zanë nga të palamit. Thohet edhe kur një njeri zemorra: «ka zanë palavi çuni» (E).

Panjë-a = v. *paf-i* (Vlorë).

Paraspatë-a = e britme me të keq, e shame. «E ka gojën paraspatë»: ta jep përgjigjen aty për aty, nuk të kursen farë (E).

Patyndun (i,e) = një tokë e patyndun asht një tokë sëcilës s'i ka qenë shkue plugu, që nuk ka qenë çelë ose punue (P). v. *tyndë* (P).

Pazi-a = shtyllë e hollë. Një kalë mban 4-8 pazi, simbas trashësinës dhe gjatësinës së këtyne (P).

Peperugë-a = një lloj fluturë shumë e madhe (Korçë). I thonë edhe *gjelaman* (E).

Pendje = v. *hasër-a* (E).

Petiskë = petullicë (P).

Përfendë (me u) = v. *me marrë* (P).

Përkundë (me) = me tundë në djepet (P).

Përpriqe-ja = një llojë këpurdhe (Sh). fr. *chanterelle*.

Përmipardje-u = një ditë përpara pardjeut (E).

Përvjedhë (me u) = me u vjedhë tinës. fr. *s'esquiver*. Me përvjedhë: me vjedhë diçka ose një njeri tinës (E,SG).

Përvjelë (me) = dhent pëlleja — dhe jo shterpat — qethen Shën Gjergjit pjesërisht: barkun dhe vithet. Atëherë thohet se përvilen. Po t'i qethësh krejt në atë kohë, si i qethin shterpat, u ikën qumështi, thonë katundarët (P).

Përvjerrë (me u) = me u varë nga mali, me zbritë nga mali. «Ishin përvjerrë partizanët»: kishin zbritë maleve (P).

Picak = lakuriq (Sh). Kur një njeri nuk dëgjon ta baje një gja me gjithë insistimet, i kërcnohet e i thohet: «Do ta bash si picak»: do ta bash pa tjetër (E).

Pikë-a = në shprehjen: «iku pikë më pikë»: iku shpejt, «me një frymë» (E).

Pilue (me) = me sheshue, me dystue (P). Në një tjetër kuptim: me stolisë (P). Në kuptimin e dytë thohet edhe *me pillue* (E).

- Pillue (me)** = me stolis² nusen, shtëpinë etj (E). v. *me pilue* (P).
- Pirrak-u** = lloji ma i keq i dorështërngueit, i kopracit. I përgjigjet plotësisht fj. fr. *avare* (P).
- Pjek (me të)** = v. *gjinish-i* (P).
- Planë** = e sheshme, e dystë, horizontale. «E ke ba planë vijën (e ujit) prandej s'të rrëshqet ujët; u ka dashë pjerr» (P).
- Pollgë-a** = hurdhë uji në malt, ku buron e qëndron në vënd (M). Thohet edhe *gorxhë-a* (P).
- Porri-u** = ose *porri-ri* hudhër e egër (P).
- Poveska-t** = përdoret shumë. Lidhset e tirqve (B).
- Prandajta** = për andaj, për këtë shkak. «Prandajta të due» (P).
- Prell-i** = vend qi e ha gjithëmonë dielli. Thohet edhe *prellë-a* (P). Shulla ni ose shulla-ja (E).
- Prellim-i** = dëgjue vetëm në shprehjen: «ra një prellim bore»: ra një cipë bore, një të *likosur* bore (P).
- Puga (me)** = me shtirë — për dhitë dhe lopët — me dështue (P). Për delen thohet se *shembet* (P).
- Puhë-a** = dru e kalbun përmbranda (P). E bardha e drusë (Sh).
- Puhë (me u)** = me u kalbë një dru përmbranda (P).
- Punesë-a** = puna qi bahet me kazëm në një arë (P).
- Punue (me)** = në shprehjen: «me punue dallën»: me qenë skalitës dru-ni — me pasë zanat daltën (E). Nji fjalë e urtë: «Ja puno të jesh — ja vdis e mos kesh» (E).
- Pupa** = në shprehjen: «me e çue pupa»: me e çue jetën materialisht si jo ma mirë, me pasë të hash e të nish, të vishesh e të mbathesh, të presësh e të përcjellësh, të bajsh të gjitha qejfet (E).
- Pupeq-i** = bukë misri e gatume me shumë gjalpë dhe me pak fort uj; i dërgohet një grueje kur pjell për të parën herë (P).
- Purfuk** = quhet kështu një bojë portokalli e zbërdhë, e çelët: «bojë purfuk» (B).
- Punëtore-ja** = vegla me bisht me të cilën rrihet qumështi ose kosi në një tundës për të nxjerë gjalpët (B).
- Pshemb-i** = kur prej një zgjoi blete del e shën një bletë e re, qi të formojë zgjue më vete, ajo bletë e re quhet pshemb. Për ta mbledhun pshembin, fërkojnë një zgjue të ri me një lulë t'egër quhet *lulë-blete*, e cila lëshon një si lang t'ambël dhe ka shumë erë të mirë (P).
- Parënatë-a** = parëmbamë (SG).

Q

Qe-ri — kapaku i kades (P).

Qemer-i = buza e arave që s'e rrok parmenda (P).

Qimosë (me u) = me u prishë. fr. *se gâter*. «Kedhi qimoset qysh dimnit dhe nuk bahet ma»: kedhi priset qysh dimnit dhe nuk shëndoshet ma; «mos e lajë çunin përjashta se e qimos»: i fut ndonji sëmundje. Besohet se një njeri ose një kafshë e qimosun ka në trup «qime të gjalla», të cilat janë shkaku i sëmundjes (Sh).

Qimzue (me) = kur bie hora me cirka të holla ose me floqe të rallë, që tregojnë se do bjerë borë, po që ende nuk janë *brëshni*, thohet se «po qimzon» (P).

Qitër-a = geri (Sh).

Qose-ja = në fjalën e urtë: «nuk shet qosja, po shet qoshja»: nuk shet njeriu, po shet vendi, semti (E).

Qostër-a = gur për të prefë, që sillet rrotull me kambë (P, Sh).

Qoshtere-ja = strug për të gdhendë qoshet e dërrasës (P).

Qukalitë (me) = kur duem që të thahet një dru e njomë, pa e pre, i biem disa herë me spatë — e qukalisim (P).

Qy-ja = thep, majë guri ose shkambi (M).

Qylyke-ja = spata ma e madhe e druvarit (P). fr. *cognée*. Thohet edhe për një lloj kazme që përdoret në vënde gurishtë, ose «kazëm guri» (Sh).

BIBLIOTEKA PUBLIKE
"MARIN BARLETI"
SHKODER

VEREJTJE MBI FJALËT E PAMBLEDHUNA

A. XHUVANI

SHKURTIMET :

- B = Bërzeshtë
Ç = Çermënikë
D = Dumre
E = Elbasan
M = Martanesh
Mo = Mokër
P = Polis
Q = Qukës
S = Sulovë
Sg = Shën — Gjergj (i Tiranës)
Sh = Shpat
V = Vërçë
Z = Zaranikë

Lafarak-u, thuhet edhe *lefarak-u*; ndoshta rrjedh nga folja me lefë, e ngjizun me dy prapashtesa: — arak (me Suffixverkettung, si thotë Jokli) e me kuptim shpërçëmues; kështu edhe *vjedharak-u*, *shpifarak-u*

Lapë-a, thuhet edhe *labë-a*, që e kam përdorë dikur te gazeta «Tomori» (N.2) i Elbasanit e për të cilën shkroi Jokli në *Studien zur alb. Etym. n. Wordb. f.44.*

Lapërdhi-a; kjo fjalë përdoret në Shqipëri të mesme dhe në Elbasan dhe ka kuptimin që i jep Krist. f. 198: *fjalë e ndyrë*. Këtu ka marrë kuptimin e një njeriu që flet lapërdhi, sikurse thuhet *qelthësinë-a* për një grua që nuk rri pastër dhe *shkatërrinë-a* për një shëpi a një gjatjetër të shkatërueme. Ai që flet lapërdhi thuhet *lapërdhar-i* dhe i *lapërdhosur*. Sinonime e fjalës *lapërdhi-a* janë fjalët: *loli-a*, *rrashkulli-a*, *palavi-a*.

Lapëruar (i-e), edhe kjo fjalë lidhet me fjalën *lapë-a* që përmendëm më nalt.

Lariskue, *lariskuem*; krhs. pulë lariskë Krist. f. 198, dhe *larukë-a* gaz. f. 230

Latë-a dhe *latore-ja*; për kuptimin e këtyre fjalëve shif Krist. f. 199.

Leh-u, edhe *lehe-ja*, *lehë-a*, Krist. f. 206

Lodhëta (të); kjo fjalë gjindet edhe në gjuhë t'Arbreshëvet; e ka përdorë De Rada në Kangjelin e dytë të Milosao-s. Asht një adjektiv verbal nga folja *me u-lodhë*, sikurse (i-e) lidhët, (i-e) hapët, (i-e) lagët,

etj. nga follet me u-lidhë, me u-hapë, me u-lagë etj.; ka po atë kuptim që kanë trajtat e tjera të kësaj fjale; (i-e) lodhun a (i-e) lodhur, (i-e) lodhshëm, (i-e) lodhë.

Lla (me u), shif Gaz. f. 243, që e ka me kuptim tjetër, po të afërm.

Llapëroj, thuhet edhe *llaptoj*, shif «Bashk.» f. 244.

Llurbë-a, ndoshta lidhet me fjalën *lurbë-a* që e ka Krist. f. 214.

Magjëreshë-a del nga fjala magje-ja e do të thotë: grueja që ban shërbimin e magjes.

Malimet, duket se asht fjalë turqishte

Mblatë-a shif Krist. f. 247, 255; vjen nga lat. *oblatum*, *oblata*

Mbrinjue (me u), shif Gaz. f. 257

Mëlëkoj, thuhet edhe *mulkoj*, Krist. f. 251

Mëryjë-a, thuhet edhe: *mëru-ja*, *mënonjë-a*, *dore-ja*, etj. shif Krist. f. 104 e 240

Mërzitni-a, analoge me këtë është edhe fjala *çuditni-a*, që përdoret nga viset e Elbasanit

Moçitë (me), ndoshta lidhet me fjalën *mot-i*; me e shty për mot një punë, për një kohë të gjatë; krhs. me *moçmue* te Gaz. f. 266.

Mujasë-a, mbase ka të bājë me fjalën *ujë*, krhs. tokë *mbujake* te Gaz. f. 257 dhe *mujaksinë* f. 271.

Mykë-a, thuhet edhe *qyrë-a*, shif. Krist. f. 191, 256.

Ngardhiosë (me), (i e) *ngardhiosun*; folja ka edhe kuptimin me *ngatërrue*; duket një fjalë greqishte e shtrembënueme nga trajta e nga kuptimi.

Ngrydhë (me), krhs. *me ngredhë* te Gaz. f. 289

Oshnik-u, duket fjalë slavishte

Ozhgorr-i mund të jetë fjalë slavishte.

Palare-ja; për kuptimet e ndryshme të kësaj fjale kam shkruar te gazeta «Bashkimi» Nr. 219, 13-IX-1945.

Palavi-a, shif. Krist. f. 299

Përvjedhë (me u-), shif. Gaz. 316

Përvjelë (me), kjo folje mund të lidhet ndoshta me foljen me *shpërvjelë* («Bashk.» f. 434), që do të thotë *me përveshë* (duert allanët).

Picak-u, shif «Bashk.» f.353

Pilue (me), shif «Bashk.» f. 350

Pillue (me), shif Krist. f. 326

Pollgë-a, ndoshta lidhet me fjalën *pellgu*

Poveska-t, asht fjalë krejt slave që ka thuejse po atë kuptim me të shqipes.

Prellë-a; për këtë fjalë kam shkruar te «Minerva» Nr. 7 (1937) f. 31.

Punesë-a; Krist. f. 337 kuptimin e kësaj fjale e ka, si duket, për çdo punë trupore e mendore, (fr.) *oeuvre, ouvrage, travail*; tash që u-gjind edhe një herë kuptimi i saj mund të përdoret në gjuhë të shkri- mit me kuptimin e atyne fjalëve frangjisht.

Pupeq-i, thuhet edhe *pipeq-i*, Krist. f. 327

Pshemb-i, thuhet edhe *sheme-ja*, «Bashk.» f. 416

Qe-qeri, thuhet edhe qehën-i, Krist. f. 184 e 187

Qimzue (me), edhe me *qipzue*, Gaz. f. 93

Qukalitë (me), krhs. *me quktisë*, Gaz. 95

Qy-ja, krhs. te Gaz. f. 96 fjalët *qye-ni, qye-t*.

RÉSUMÉ

Dans ces pages sont publiés les mots rares de la région d'Elbasan, recueillis, par Dhimitri Shuteriqi et commentés par A. Xhuvani.

BIBLIOTEKA PUBLIKE
"MARIN BARLETI"
SHKODER

TË CILËS KOHË JANË VORRET E KOMANIT?

HASAN CEKA

Në vjetin 1898 u-zbulue në Shqipni nekropoli i parë i madh antik mbi një pllajë mali sipër katundit Koman të Dukagjinit, majën e të cilit mal-sorët e thërresin Kalaja e Dalmaces. Ishte A. Degrand, Konsulj freng i Shkodrës, i pari që çeli një tok nga këto vorre në formë arke të përbame prej rrasash të nxjerruna në vend. Bashkë me skeletër, në përgjithësi të dërmueme, u-gjetën krafica (fibula), unaza, rrethe qafe e dore, rruza gas-tareje ngjyrash të ndryshme, vathë, pafta rrÿpash brezi por edhe thika, maja shtizash, sopata, etj. Pjesa ma e madhe e këtyne objekteve ishin prej bronxi e hekuri por nuk mungojshin edhe zbukurime prej argjendi. Zbulimi i Degrandit bani një bujë të madhe, pse ishte i pari i këtij lloji që gjindesh në Shqipni dhe paraqitesh veç kësaj, në krahasim me krahinën tepër të vorfën e të izolueme, shumë i pasun n' objekte. Zbulimet e Ko-manit nuk vqñuen me i tërhjekë vrejten shkencëtarëve të prehistorisë të vendeve të ndryshme europjane, mbasi objektet e gjetuna kishin, si në materjal ashtu dhe në format e tyne, të gjitha karakteristikat e sendeve të kohnave të metalevë. Për dy vjet rrjesht, më 1899 e 1900, shofim të vijë i pari në Shqipni prehistoriani Dr. P. Traeger, i cili çel dhjet vorrë të rij me një materjal të të njëjtit tip si ay i zbuluem ma parë. Çelja e vo-rreve të Komanit vazhdoi pa-ndërpreme, deri në shfrytëzimin e vorrit ma të fundit, gjatë gjithë viteve të mapastajme deri në diët tona. Shfrytëzimi u-ba për fat të keq vetëm me qëllim grabitjeje e fitimi dhe vetëm në pak raste u-ndoqën kritere shkencore. Shumica e tyne u hapën prej malso-rëve, një pjesë prej Th. Ippen, Konsulit austro-ungarez të Shkodrës, një tok të tjerë prej klerit katolik jezuit e franceskan, teprica prej spekulatorësh që merreshin me tregëtinë e antikave. Përfundimi që, në përgjithësi, gjithmonë i njejtë, asnjë materjal tjetër të një tipi të ri.

Degrandi i përfytyron dhe i përshkruen objektet e gjetuna prej tij, të cilat ia dhuroi Muzeut S. Germain, në librin «Souvenirs de la Haute Albanie, Paris 1901, f. 248 ff.» ku shpreh edhe mendimin se njerëzit e vorreve të këtij nekropoli janë mbeturinat e një fisi pelasgë të shpëngu-lun nga Greqija e të tërhjekun për sigurim në këto male të vetmueme.

Dr. P. Traeger 1) nga ana tjetër, tue i krahasue objektet me zbuli-met e stacioneve të ndryshme prehistorike të Bosnjes, vjen në përfundimin se kemi të bajmë me vorrezë të mocën të fiseve ilirë. Konstaton gjithashtu se objekti ma i bukur në formë e ma karakteristik i këtyne vorreve, kra-fica, nuk ka në trajtën e saj, po ta marrim si tanësi, analogji kurrkund në botën prehistorike, dhe për këtë arësye ngul kambë 2) në këtë men-dim edhe pse kundërshtohet prej S. Reinach 3). Ky i fundit, i mbështe-tun në unazën e zbukurueme me një gemme romane si dhe në format e sopatave të hekurta të gjetuna nga Degrandi, sopata këto që i pergjigjen

në formë krejt atyne të zbulueme në vorre gjermane të shek. V-VI t'Ep. Re, e zbret vjetërsinë e vorreve të Komanit në 300-500 t'Ep. Re.

Ugolini i kushton zbulimeve të Komanit një kapitull të gjanë 4) dhe mbështetet kryesisht në materialet të të njëjtit tip të koleksioneve jezuite e franceskane të Shkodrës si dhe në të tilla të blumuna prej Museo Nazionale di Roma nga njerëz privatë 5). Ugolini si i përshkruan dhe i analizon objektet në fjalë një për një, konkludon se si datë më të ulët për vorret e Komanit duhet të marrim shekullin e V-të t'Ep. Re. Një nga argumentat e shumta mbi të cilat mbështetet Ugolini në caktimim e kësaj date, janë edhe mbishkrimet e ngëlitura mbi disa nga unazat e vorreve të Komanit që kanë këte përmbajtje: ANA OHΘH ICER ose + KEROHΘH6). Tue u mbështetë në paleografinë e shkronjave, Ugolini arrinë të përcaktojë si datë për unazat shek. III t'Ep. Re. Unaza me mbishkrimin e parë ka qenë e njoftun edhe para Ugolinit dhe publikue prej Traeger (ANA OHΘE ICEB) dhe Ippen ANA OHΘH ICEB) 7), por vetëm Ippen ka shpreh mendimin se mund të kishim në këtë mbishkrim fjalë në gjuhën ilire, ndërsa Ugolini sheh në të vetëm një formulë magjike ose apotropike pa ndonji kuptim; Traeger nga ana tjetër mjaftohet vetëm me publikimin e thjesht dhe nuk çfaq asnjë mendim.

Pikërisht ky mbishkrim asht ay që ka një randësi të madhe për caktimin e kohës së vorreve të Komanit, të cilat nuk janë t'izolueme por u gjetën ma vonë edhe në vise të tjera të Shqipnisë e zbresin deri afër Durrësit; veçanërisht me shumicë janë gjetë mbenda në Krujë 8). Këtë mbishkrim, thuejse krejt të njëjtë (+ KEROHΘEI = Κῆρυξ Β ἡθη = ndi. mo o zot) e gjejmë në shpinë të pareve të perandorit bizantin Mihail VII. Dukas (1071-1078) 9) dhe në një formë pak a shumë të përngjashme (+ OKEROHΘEI) edhe mbi faqen e një pareje argjendi të të Jati Konstandinit XIII Dukas (1059-1067) 10). Mbishkrimi në fjalë vazhdon të përdoret mandej edhe në shpinë të pareve të preme prej perandoreve Komnenë dhe vijon deri në fillim të shek. XIII. Nuk ka më duket dyshim, që kjo formulë lutjeje, e përdorun gatij për një shekull e gjysëm pa ndërprerje në shpinë të pareve bizantine, të ketë shërbye si prototip e të jetë përgjithësue mbi sendet e zbukurimit a të përdorimit jo vetëm të popullit besimtar të vendeve tona, por edhe në krahinat e ndryshme të Perandorisë Bizantine 11). Kjo don të thotë se vorret ku u gjetën këto unaza nuk mund të jenë kurrësi ma të vjetër se shek. XI, pse asht zëfër mendjes që këtyne u sherbyen si prototip për bizantine të kohës dhe jo anasjelltas. Po të analizojmë tashti edhe disa fakte të tjera që e përforcojnë këtë zbritje të konsiderueshme të vjetërsisë së vorreve të Komanit, do të shofim se vorret e këtij tipi janë të kohës së Mesme e zbresin me shumë probabilitet deri në okupimin e Shqipnisë prej tyrqvet. Dy parat romane të zbulueme së bashku me objektet e tjera në këto vorre nuk vijnë në konsideracion për përcaktim date, mbasi këto janë përdorë si zbukurime

12). Nga ana tjetër janë shumë të vlefshme për qëllimin tonë e për kronologjinë e vorreve sopatat e hekurta që janë identike me ato të ruejtuna në British Museum, të cilat çmohen të jenë të Kohës 600-1000 t'Ep. Re 13). Se si kanë ardhë këto lloj sopatash në këto krahina të Shqipërisë së Veriut, me anë importimi a me ndonji mënyrë tjetër, nuk na përket ta analizojmë këtu. I randësishëm asht për neve fakti se përdorimi i tyne në vendin e origjinës d. m. th. në Gjermani, ka vazhdue deri në shek. XI, ndërsa në Koman e në Krujë duhet të kenë qenë në përdorim të paktën deri në shek. XIII. Por edhe sikur ta përjashtojmë një mundësi të tillë, për arsye pse nuk kemi prova të sigurta që unazat me mbishkrime të jenë gjetë në një vorr me sopatat, do të mjaftonte në vet-vehte data e fiksime prej British-Museum, që të zbresim edhe neve në shek. X, e XI. U theksue mandej sipër se vorret e Komanit si në formën e tyne ashtu edhe në përmbajtje nuk kanë ndryshime njani me tjetrin përveç rasteve se inventari i tyne ku asht ma i pasun dhe ku ma i vorfën.

Që të vorrosunit e këtij nekropoli ishin të krishtenë, vërtetohet nga mungesa e plotë e enëve balte (keramikë), që asht karakteristike për vorret antike dhe prehistorike, por veçanërisht nga gjetja e disa ornamenteve formë kryqi në disa nga vorret; edhe shenja e unazës me mbi shkrim nuk asht tjetër veçse kryq. Objektet pra që gjejmë në vorre nuk ishin veçse ornamente e zbukurime të veshjes së të vorrosunve dhe sopatat, thikat e kmesi armët e burrave dhe jo vegla. Këte gjë e përforcojnë mandej edhe gërmadhat e dy kishave të Shën Gjonit e Shëmhillit 14) që shifen afër këtyne vorreve, qenja e të cilave përndryshe nuk do të kishte kuptim po të mos ishin lidh me vorrezat; dihet se gjatë kohës së Mesme, madje deri në shekullin e kaluëm, ishte zakon me i vorros të vdekunit n'oborrin e kishës ose për rreth saj. Për një epokë të vonë flasin edhe mënyra e ndërtimit të vorreve me rrasa në formë arke, formë kjo që ka qenë në përdorim deri në ditët tona 15) prej malsorëve të kësaj krahine. Ma në fund edhe vetë trajta e shumicës s'ornamenteve të zbulueme në këto vorre nuk ndryshon shumë, siç e ka konstatue edhe Degrandi vetë, nga ato që kanë qenë në përdorim prej malsorëve deri në fillim të këtij shekulli 16).

Nga sa u shpjegue sipër del se vorret e Komanit dhe e gjithë kjo kulturë, që shtrihet sot për sot prej Dukagjinit deri në Durrës, asht një kulturë mesjetare dhe nuk ka të bëjë as me epokën prehistorike, nga e cila ka trashigue shumë forma, as me atë romaken, por zbret në një epokë historike mjaft të vonë, jo shumë ma të lashtë se shek. X-të.

Në këtë mënyrë zgjidhet edhe pyetja se cili ishte populli që la këtë kulturë. Të gjitha hipotezat e çfaquna ma parë se kemi të bajmë me një kulturë pelazge, ilire ose sllave bijen vet-vetiu dhe nuk ka as dyshimin ma të vogël se bartësit e këtij materjali kanë qenë shqiptarë vetë. Përsa i përket kohës së vazhdimit të saj kemi, veçanërisht për Komanin, një

pikë-mbështetje në gojdhënë e popullit, simbas së cilës Kalaja e Dalmaces u shkatërrue prej Turqve mbas një qëndrimi heroik prej tre vjetësh (17). Kjo ngjarje duhet të ketë ndodhë aty kah fundi i shek. XV ose fillimi i shek. XVI (Shkodra ra më 1478), datë kjo në të cilën duhet të jetë lanë jashtë përdorimit edhe nekropoli.

RÉSUMÉ

Les tombes du type Koman, avec un riche matériel d'ornements et d'armes en métal et en verre, mais sans cérames ni ustensiles, ont été trouvées, jusqu'à présent, exclusivement dans la partie nord-ouest de l'Albanie. Les formes des parties les plus communes des ornements, surtout celles des fibules et des pendants d'oreilles, ressemblent à celles des mêmes objets découverts dans des stations préhistoriques de l'âge du métal de Bosnie et d'autres pays. Mais d'autres objets trouvés ensemble avec les premiers, tels que des boules typiques romaines et des haches de forme teutonique, ont obligé les savants de renoncer à considérer ces tombes comme préhistoriques pélasgiennes (Degrand), ou préhistoriques illyriennes (Traeger) et de descendre jusqu'aux siècles IV et V de l'époque Moderne. Dans cet article, l'auteur cherche à démontrer en s'appuyant principalement sur les légendes de quelques anneaux ayant le même contenu que quelques unes des monnaies byzantines des siècles XI et XIII, que les tombes du type Koman, ne remontent pas avant la fin du Moyen âge et continuent jusqu'à la conquête du pays par les Turcs, c. à. d. jusqu'au XV-ème siècle.

BIBLIOTEKA PUBLIKE
"MARIN BARLETI"
SHKODER

SHËNIMET

1) Traeger, Mittheilungen und Funde aus Albanien, në: Zeitschrift fuer Ethnologie, vj. 1900, f. 43 ff., Begraebnisplaetze und Tumuli in Albanien und Makedonien, në: Verhandlungen d. Berl. anthrop. Gesellschaft, 1901 f. 47 ff. dhe Neue Funde aus Albanien, po aty, vj. 1902, f. 58, ff. —

2) Neue Funde, f. 59.

3) Reinach, Un necropole en Albanie, në: L' Anthropologie, vol. XII, 1901, f. 662 ff.

4) Ugolini, Albania Antica, vol. I, Ricerche Archeologiche, Roma, 1927, i 39—72.

5) Këto tri koleksione janë ba pjesërisht prona të Muzeut Arkeologjik Etnografik ku janë ekspozue në një vitrinë të posaçme të tij.

6) Ugolini përmend në shënimin faqe 58 të veprës së citueme një legjendë të tretë: ΙΣΤΕΡΙΚΟΝΘΙ të nxjerrun gjoja nga Ippen, por n' artikullin në fjalë nuk ndodhet një mbishkrim i tillë.

7) Ippen, Denkmäler verschiedener Altersstufen in Albanien, në: Wissensch. Mitt. aus Bosnien und der Herzegowina, vol. X, 1907, f. 16 ff. mbi nekroplet e Komanit dhe të Krujës shif dhe Ippen, Prehistoricki nalazi iz Albanije, në: Glasnika zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini, vol. XIII, 1901, f. 603—608 dhe XIV, 1902, f. 550—552. —

8) Ippen, f. 20, Traeger, Neue Funde, f. 58.

9) Sabatier, Monnaies Byzantines, II, f. 177 Nr. 10.

10) Po aty, f. 166, Nr. 6.

11) Mbi një kuti të vogël ari për nuska, me mbishkrimin (ΚΕΒΩΗΘ), të gjetun n'Athinë, shif: Archaeol. Anzeiger 1929, f. 35.

12) Ugolini, f. 64 E.

13) Ugolini, f. 65, shënim.

14) Asht e vërtetë se krishtenimi tilloi të zafë rrajë në vëndin tonë qysh në shekujt e parë të përhapjes së tij, por në këto vise të mënjanueme asht vështirë të mendohet se u ndërtuen kisha para shek. XI.

15) Traeger, Mitth. u. Funde, f. 48 ff.; gërmadhat që përmend janë të kishës së Shënkoll Shatit; shif: Ippen, Alte Kirchen u. Kirchenruinen in Albanien, në: W. M. B. H., vol. VIII, 1901 f. 131—134 ose Stare crkvene rusevine u Albaniji, në: Gleanika Zem. Muz. B. H., vol. XI, 1899, f. 13—16, po të këtij autori.

16) Degrand, f. 265.

17) Hahn G., Reise durch die Gebiete des Drin und Vardar, Wien, 1867, f. 54.

BIBLIOTEKA PUBLIKE
"MARIN BARLETI"
SHKODER

RAPORT MBI ZBULIMET PREHISTORIKE NË MALIQ

HASAN CEKA — JOVAN ADAM

Nuk ka shumë vjet që Shqipnija nga pikëpamja e arkeologjisë prehistorike ka qenë konsiderue nga dijetarët e huej, me plot të drejtë, si një «pikë e bardhë», si një vend ende i pastudjuem. E vërteta asht se gjatë okupacionit turk dhe në regjimet e pastajme nuk kanë qenë zhvillue kërkime serioze në vëndin tonë, aqë ma pak gjërmime në lamën e studimeve prehistorike. Ata të paka objekte të kësaj periode, kryesisht nga Veriu i Shqipnisë, u gjetën rastësisht dhe nga interesimi i konsujve të huej me qendër në Shkodër, të cilët, të ngarkuem prej muzeve të vendeve të tyre, kishin porositë agjentët e tyre që të shlinin në dorë çdo send antik që qëllojshin të gjejshin katundarët në punimet bujqësore. Në këtë stadium mbetën studimet e kërkimet prehistorike dhe mbas lëshimit fatal të krejt sipërfaqes së tokës shqiptare në koncesion arkeologjik në vitet 1923 resp. 1926, mbasi si missioni arkeologjik frëng ashtu edhe ay italian ia kushtuen vemendjen e tyre kryesore kulturave greko-romane. Një përjashtim ban në këte mes zbulimi i stacionit eneolitik të shpellës së Velçës (qarku i Vlonës), zbuluëm më 1936 prej italianëve. Por edhe materjali i pasur i gjetun në këte stacion, jo vetëm nuk u publikue kurrë, por kinse me qëllim studimi, u dërgue në Itali ku ndodhet edhe sot, kështu që nuk dijmë me siguri nëse bante pjesë në grupin e madh të kulturave prehistorike të Ballkanit Veri-Përëndimor, apo kishte lidhje me ato të Thesalisë apo të Maqedhonisë. Gjithashtu do t'ishit interesant krahasimi i këtij materjali me kulturat prehistorike të bregut të përtejme të Adriatikut, mbasi shumë dijetarë janë të mendimit se kisi i Japygëve, me një kulturë krejt të huej për Italinë, erdhi në anën e përtejme tue kalue kanalin e Otrantos, pra nga Vlona.

Për fat të mirë sot gjendja ka ndryshue kryekëput dhe pushteti popullor asht tue i kushtue një vemendje të posaçme edhe studimeve të së kaluemes prehistorike të vendit tonë. Sigurisht në fillim nuk do të kemi ndoshta rezultatet që do të dishrojshim dhe kjo në radhë të parë për mungesë t'eksperiencës sonë në këtë fushë studimi, pikë kjo e dobët që do të kalohet pa tjetër më ndihmën bujare të kolegëve të Bashkimit Sovjetik. Një përkrahje tjetër imediate, pa të cilën kërkimet tona nuk do t'ishin aq të frytshme, e kemi pasë dhe shpresojmë në t'ardhmen ta

kemi edhe ma tepër nga populli vetë si edhe nga punëtorët e teknikët e ndërmarrjeve të ndryshme shtetnore që merren me punime botore e bujqësore, veprimtari kjo që ka marrë në vendin tonë një hov të panjohun para Çlirimit të Shqipnisë.

Ky bashkëpunim i ngushtë në mes të punëtorit të krahut e atij të shkencës dha frytin e parë të vlefshëm në zbulimet e Maliqit. Interesimit të një punëtori që punonte në një kantier, së cilës i qe ngarkuar tharja parciale e kënetes së Maliqit në fushën e Korçës, i detyrohet zbulimi i këtij stacioni të randësishëm prehistorik, i cili asht i pari i këtij lloji që u-gjet jo vetëm në këtë pjesë të Shqipnisë Jugë-Lindore, po përgjithësisht në vëndin tonë. Pittard-i asht i pari që ka hasë në këtë krahinë, pikërisht në breg të Liqenit të Prespës, në gjurma prehistorike, por, me sa duket nga përrshkrimi i tij, asht fjala për një zbulim të shkëputun e sporadik, ndërsa Maliqi, sikurse do të shofim ma poshtë, ka një randësi të jashtëzakonëshme, pse këtu kemi të bajmë me një stacion që ka vazhdue për një periudhë të gjatë dhe na lejon kështu të ndjekim zhvillimin kultural të tij gjatë gjithë kësaj kohe.

Në Prill të vjetit 1948, Instituti i Shkencave u lajmue se gjatë punimeve të bonifikimit mbi liqenin e Maliqit, draga kishte nxjerrë nga thellësit e ujit disa sende antike. Nëpunësit e Muzeut Arkeologjik, të ngarkuem për të studjue në vend objektet si dhe vëndin e zbulimit të tyre, konstatuen se ishte fjala për materiale prehistorike të nxjerruna nga thellësit e ujit nja 800 m. sipër urës së sotme të Devollit nënë fshatin Libovnik, pra në një pikë ku lumi len liqenin. Lluca e nxjerrun nga draga u kqyr, në pjesen e thame me imtësi dhe duel në shesh se objektet e gjetura prej punëtorëve nuk ishin t' izolue me; e gjithë lluca ishte e mbushun me fragmente keramike dhe është në shumicë të përdoruna si vegla. Sidomos në vijat e formueme prej rrëkenave të çeluna nga uji që filtrohesh nga lluca, u-mblodhën një sasi e madhe kësi fragmentesh. Një shoshitje ma e imët ose një gërmim i kësaj koreje disa centimetrash ë trashë, të formueme nga lluca e shtresës prehistorike, nuk qe e mundur hë për hë dhe u la për ma vonë. Gjithashtu nuk pat mundësi për arësye të ujit te bollshëm të lumit në këtë stinë, me dallue në të dy trapat, d. m. th. në të dy buzët e vendit, ku draga nxuer materialet prehistorike, ndonjë shtresë antike. Për këtë arësye u-vendos me ba një studim të dytë në një kohë ma të volitshme aty kah mueji gusht ose shtator, mbasi në këtë kohë uji i Devollit bje në një minimum, tue lejuë kështu një studim ma të sakët të shtresave prehistorike, që mund të duke shin nëpër trapet mbas shterrjes maksimale të lumit. Stina jashtëzakonisht e lagët e verës së vjetit 1948 nuk permetoj vuemjen në zbatim në tanësi të këtij plani; një pengesë formuen gjithashtu edhe punimet në vazhdim të bonifikimit, të cilat nevojitshin shpesh mbylljen e pendës dhe ngritjen e nivelit t' ujit. Me gjithë këtë u zhvilluen gërmimet e parapame

mbi krejt sipërfaqen e llucës së nxjerrun nga draga me një përfundim shumë të kënaqëshëm tue u shtue kështu numri i objekteve prehistorike të zbulueme në këtë vend ma se në dyfish.

Mbasi materjali i nxjerrun ishte prej një vendi nën ujë, nuk ishte e mundun që të konstatoheshe pala e tokës, ose formacioni i terraintit në të cilën dërgjeshin enët dhe veglat.

Sasija e madhe e objekteve prej brini dreni, eshtnash, keramike e guri xixash (silex) të mbledhuna në sipërfaqe në gërmime na ep me kuptue se kemi para nesh një stacion prehistorik me randësi, i cili, simbas zhvillimit të dukshëm që konstatohet në punimet e veglave të brinit e t' eshtnës dhe në përgatitjen e brumit, të formave dhe ornamenteve të keramikës, qëndroi në kambë për një kohë të gjatë.

Brini i drenit asht përdorë me shumicë për vegla të ndryshme dhe paraqet në punimin e tij një zhvillim të dukshëm. Pjesët ma primitive janë lanë në gjendjen e natyrëshme tue i cungue çatallin e parë dhe tue i thye disa centime ra lark kërcyellit; formën definitive si vegël e merr me çeljen e një brime për të vendosë në të bishtin e drujtë. Ana e kërcyellit si pjesa ma e fortë e ma resistente përmbante pjesën kryesore të kësaj vegle që përdoresh mandej si çekan. Ekzemplarë të tjera të këtij tipi, njani nga të cilët, prej brini kaprulli, paraqiten diçka të lëmueme në sipërfaqe, por ruejnë gjithnjë vijat karakteristike të brinit të drenit. Një copë tjetër kailxon një epokë shumë ma të përpërueme pse sipërfaqja nuk asht vetëm krejt e lëmuet, por edhe pjesa e shkurtueme nuk asht thye por e sharrueme; cungue bukur e rrumbullue asht gjithashtu edhe çatalli i parë pranë kërcyellit. Përpërimi teknik i arritun duket në këtë ekzemplarë edhe në brimën e çuun për vëndosjen e bishtit, e cila asht krejt e rrumbullakët si në çakiçat e gurta të kohës së vonë të Neolitikum. Gjithnjë prej brini dreni, por e ndryshme në formë e në tip asht një kombinacion çakiç e sopatë, që përfaqëson kulmin e zhvillimit të këtij stacioni në punimin e veglave të brinjta e që natyrisht ka në formë asnjë ndryshim me të tilla të gurta të gjetuna në Shqipëri e Maqedoni e të Veriut. Ndërsa në çakiçin e përmendun më parë, kemi vetëm një lëmim të sipërfaqes tue i ndejtë besnik formës së brinit, këtu zhduket krejt trajta origjinale e materjalit. Për rreth brimës së rrumbullakët, kjo vegël ka edhe një ornament të gërricun në formë të një rrombi të dyfishtë koncentrik.

Një pjesë tjetër paraqitet interesante asht cungue më të dy anët me anë djegieje dhe ka marrë kështu formën e një cilindri të lëmuem në sipërfaqe; edhe brima e rrumbullakët për vëndosjen e bishtit si dhe palca e mbrendëshme janë çelë me anë zjarri; të dy boshlluqet e palcës kanë qënë mbushan mandej me një materjal ma rezistent, me sa duket pyka druni. Vegla e fundit prej brini ka formën e një gripi të madh dhe përdoresh sigurisht si armë. Çatalli asht prej në majë në të dy anët dhe asht

lëmue nga përdorimi, ndërsa bishti që asht thye në të dy anët, ka ruejt pamjen natyrale të brinit të drenit. Kemi pra të bajmë si duket me një kulturë në dy periudha të ndryshme: njëna ma e trashë, ma primitive, kurse tjetra, ma e zhvillueme, ma elegante dhe ma e përparueme. Po si ka qenë e mundun që këto dy lloj kulturash të gjinden në një vend? Deri sa nuk kemi pamë palët e tokës në të cilat janë këta materjale, nuk mund t'i përgjigjemi kësaj pyetje.

Prej çatajeve të brinit të drenit janë nxjerrë fëndyjt, nga të cilët në Maliq u zbuluen një tok ekzemplarë me sipërfaqe të lëmueme dhe të pa lëmueme. Eshtrna ka luejt në këtë stacion gjithashtu një rol me randësi. Prej saj janë përgatitë në radhë të parë gjylpanat, nga të cilat muejtën të mblidhen një sasi mjaft e madhe; disa prej tyre duket se janë përdorë edhe si thika me dy prefa (pinjalla).

Materjali i veglavet të gurta të nxjerruna nga draga përbahet ekskluzivisht nga thika e gërryesa prej guri xixash, që kanë një madhësi prej 4 — 6 cm.

Pjesa ma e madhe e materjalit të fituem nga punimet e Maliqit formohet padyshim nga keramika (enë e orendi balte), por fatkeqësisht duhet të theksojmë se pjesët e mbledhuna janë krejt fragmentare dhe nuk lejojnë n' asnjë ekzemplarë një rekonstrukcion të sigurtë të formës origjinale. Shumica dërmuese e fragmenteve nuk kanë asnjë ornament dhe janë gatue me dorë prej një balte krejt të padlirun dhe të mbushun me gurë të vegjël. Ngjyra e djegies asht e zezë, vetëm pak ekzemplarë kanë ngjyrë të kuqe. Në pjesën ma të madhe të copave nuk vrehet ndonjë lëmim (politurë) i sipërfaqes, kuja e enëve asht e trashë dhe e ashpër. Vetëm në një ekzemplar, një meçe e vogël me bark, në të cilën asht ruejt edhe pjesa e poshtme e vegjës, kuja asht e hollë dhe sipërfaqja e lëmueme me dorë; brumi i saj, i pastruem nga landët e hueja si dhe forma e përsosun kallxojnë se i përket një epokë shumë ma të përparueme. Një karakteristikë të veçantë të keramikës së Maliqit formojnë vegjat e ndryshme. Kemi vegja në formë llape veshi, aplikue në buzë t'enëve të mëdhaja, që kanë formën e çerepit; vegja në trajtë verige një ose dy fishe dhe të tjera të formueme prej rrypash. Vegjat në formë verige zënë në sasi vendin e parë, disa janë shpue me brima shume të vogla të tiora me të tilla të mëdhaja sa për të shti gishtin. Vegjat në formë rrypi janë aplikue vertikal ose orizontal mbi trupin e enës. Zbukurimet janë të rralla dhe shumë të thjeshta. Buza e enës, nga një herë edhe llapa, zbuluohet me shtypje të majës së gishtit ose me çetela; trupi i enëve ma sipërfaqe të lëmueme e me formë të përparueme, me anë vijash perpendikolare në fela pjepni. Një vizatim ma i komplikuem shifet vetëm në një fragment fare të vogël dhe përbahet prej dy rreshtash paralel të një ornamentit zigzag të formuem prej tri vijash të zakonëshme e një vijze me pika përsipër.

Përveç fragmenteve t'enëve, kemi prej balte të pjekun edhe sende

të tjera. Një lloj ene a po mbulese të vogël formë cilindrike ose rruzulli, vetëm 4 cm. e gjatë dhe 2. cm. diam. të grykës, u gjet në tri ekzemplarë që kanë pothuajse të njejtën madhësi e formë. Lugë balte, që kanë të njejtën trajtë si lugët tona të drunjta, u zbuluen dy copë, por që të dyja me një pjesë të bishtit të thyem. Një send tjetër i gjetun me shumicë e në forma pak a shumë të përngjashme me njani tjetrin, gjithnjë të pajisun me një brimë në mes, mund të jetë përdorun si rrotull boshti. Në përshkrimet që i ban rrotullave të zbulueme në Kretë dhe që janë gati të njëllojta me tonat, Evans thotë, se këto përdorehin si peshe, në majën e boshtit, për të tjerrun lesh. Por disa nga këto, të formueme prej dy konash të puthisuna mbi buzët e tyne, kanë brima aq të vogla sa që nuk mund të besohet se përshkohesh dot prej majës së boshtit. Ka shumë të ngjarë që këto sende në formë rrotulle boshti të kenë sherbye si ornamente, si rruza për t'u varë në qafë. Veç formës së konit të dyfishtë, të zhvilluem ose rrasallitun, kemi ekzemplarë në formë cilindrike si dhe petulle të rumbullakët. Një ornament tjetër ose orendi e gjetun në shumë ekzemplarë e në trajta të ndryshme katrore, paralelopipede, gjysëm-hane ose gjysëm-eliptike, asht pajisë me tri brima në vijë të drejtë, që shkojnë paralel me brinjët ose ndjekin përkuljen e tyne. Fragmente shoshe janë sigurisht dy copa me brima të denduna të çeluna me maja shkopinjsh nga faqja diçka konkave, e cila asht lëmuë pak me dorë, ndërsa ana konvekse asht lanë e pa-lëmuë. Ma në fund kemi edhe një vulë në formë (S) të forcueme me një thumb që sherben si dorëzë, e cila asht pajisë me vijza paralele të përthyeme në valë. Nuk ka dyshim që kjo vulë përdorësh për zbulurimin e sipërfaqes s'enëve balte përpara se të thaheshin e të digjeshin.

Vjen tash pyetja, se cilës epokë i përkasin objektet e përshkrueme në vija të përgjithëshme. Përdorim i bollshëm i brinit të drurit si vegël, keramika në pjesën ma të madhe e pa-zhvillueme në formë e ornamente, mungesa e plotë e veglave të gurta të punueme (šopata), e vazhdimi i përdorimit të gurit të xi.ës na shpjegon në një epokë shumë të herëshme prehistorike, fazën e lashtë, në fillimin neolitikumit. Kjo vlen për shumicën e objekteve, po disa nga ato për formën e tyne tepër primitive mund t'i përkasin edhe kohës së mesolitikum, d. m. th. përfundës së kalimit nga paleolitikum në neolitikum. Një problem tjetër që nuk mund të shpjegohet në mënyrë të kënaqëshme sot për sot asht pyetja nëse vendi nga thellësitë e të cilat duhet të këto objekte prehistorike, ka qënë në ato kohëna buzë lumit apo kemi të bajmë me një stacion lakustër d. m. th. me banesa të ndërtueme sipër ujit siç janë karakteristike për fazën neolitike. Kemi argumenta kundër dhe pro; kundër kësaj hipoteze flasim mungesa e copave të karbonizueme të hunjve e të shtresave të drunjta, që duhet të kishin dalë sëbashku me objektet, pro flet fakti pse në trapin e djathtë, që nuk u mbush me ledhin e nxjerrun nga draga, shifet një shtresë torfi, e cila

supozohet që të ketë vazhdue edhe n'anën e majtë, n'afërsinë e së cilës duhet të jenë objektet. Kjo do të kallzonte, për deri sa shtresa prehistorike do t'ishte mbi tori, se stacioni ishte lakustër. Në këtë pikë sigurisht do të na ndriçonin përfundimisht vetëm studimet e shtresës, që shpresohen të vihen në realizim këtë vit, mbasi dimni shumë i vorfën në shina, që do të ketë si rrjedhim shterjen maksimale t'ujit të Devollit aty kah Gushti a vjeshta e parë, do t'ishte shumë i favorshëm për një studim të tillë.

Simbas geologut E. Nowack, fusha për rreth liqenit të Maliqit asht një tokë që ulet vazhdimisht edhe në ditët tona; simbas hipotezës së tij liqeni i Maliqit nuk duhet të ketë egzistue në kohat e lashta prehistorike, të paktën jo në dimensionet e sotme. Të qënë se edhe stacioni ynë nuk asht nga toka e lavrueshme veç se nga 200 m., do të dilte nga kjo hipotezë se vend-banimi prehistorik në fjalë ka pasë qënë ngref buzë Devollit dhe u-përpi nga ujët e balta në vazhdim të fenomenit geologjik.

Vlen të shtojmë se ndërtimet lakustre nuk janë zbulue deri tash në Ballkan, por egzistenca e tyre në Maqedhoni, kufi me të cilën asht edhe stacioni ynë, dëshmohet nga përshkrimet e Herodotit (v 16) dhe Hipokratit. Edhe pyetjes së dytë, se me cilën rreth kulturë prehistorike lidhet kultura e stacionit të Maliqit, nuk mund t'i epet një përgjigje e preme. Për të tentue një gjë të tillë ne na mungojnë pikësëpari veglat ndihmëse bibliografike që mund të krahasojmë tiparet e objekteve tona me objekte të kulturave të tjera prehistorike për të hequr pastaj vizat e përhapjes së kësaj zone.

Sidoqoftë, ne vëmë re se vëndi ma i afërt me Shqipërinë, ku takojmë vegla brini dhe enë balte të një tipi të njëjtë me tonin, asht fshati Kri-vodol (Vracë) në Bullgari (shih V. Mikof, Raskopki i prouçvanija, Narodn Arkeologičeski Muzei, Sofje, 1940).

Afrim të dukshëm me materjalin tonë kanë edhe objektet e gjetun në Vinça, afër Belgradit.

Por rrethi i përhapjes së kësaj kulturë shkon si duket edhe ma larg. Një stacion me një kulturë, me tipare t'afërta me tonën gjendet në Aunjetic (në Çekosllovakia).

Mirë po në zbulimet në Aunjetic janë gjetun edhe vegla prej guri dhe stoli prej metali, si byzlykë dore, unaza, vathë prej teli të përdredhun si edhe thika dhe sëpata prej bronzi, kurse në zbulimet e gjer-tanishme të Maliqit, nuk u gjet asnjë vegël prej guri dhe asnjë send prej metali; si duket materjali i Maliqit duhet të jetë ma i vjetër prej atij në Aunjetic. Kultura e Aunjetic i përket neolitikumit të vonë, në të cilin përdorshin vegla prej guri dhe njëhesisht metali. Dijetarë të ndryshëm janë të mendimit se kultura e Aunjetic ka qënë e përhapun nga stërgjyshët e të tre fiseve të mëdhenj:

Të llyrjanëve, në bryllin e madh të Danubit si dhe ma poshtë në Ballkan,

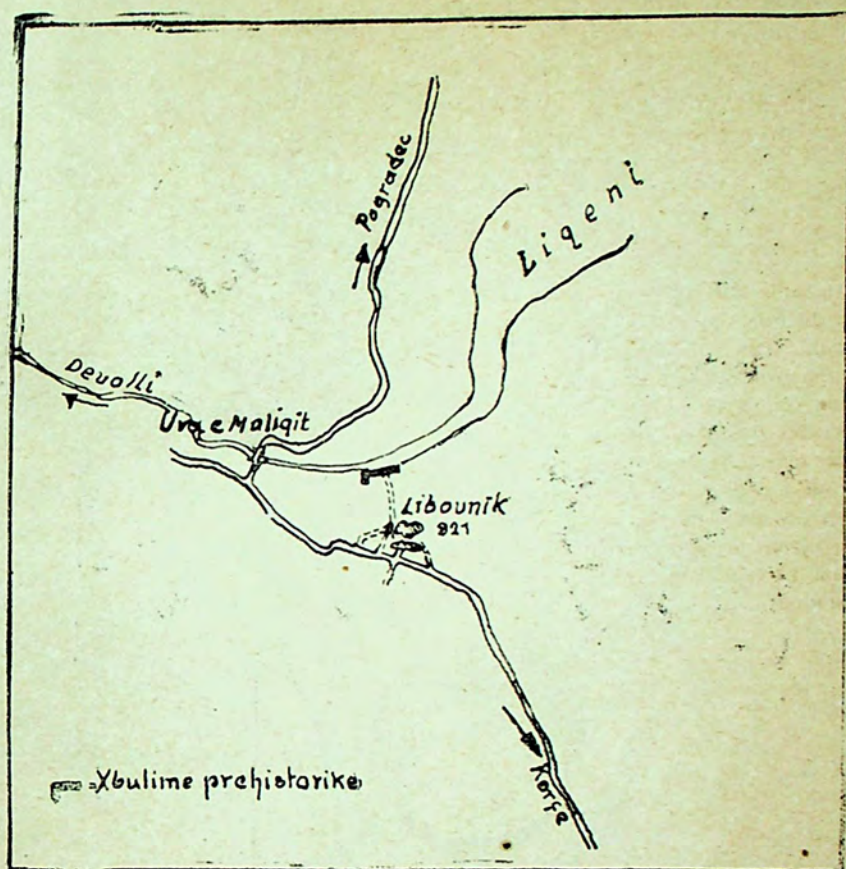
të Italikëve, n'Italinë e sipërme, dhe
të Keltëve në Gjermaninë perëndimore.

Po të jetë se kjo vërtetohet edhe me fakte të tjera, atëhere për në hapet një faqe e re e historisë sonë, se atëhere Ilirët e historisë i gjejmë edhe në prehistori, në neolitikum, që të banojnë në vëndin tonë.

RÉSUMÉ

Au mois d'avril de l'année 1948, sur la plaine de Libovnik, 800 m. environ au-dessus du Pont de Maliq, il a été découvert, à l'occasion du dessèchement du lac de Maliq, une station néolithique. Les objets recueillis jusqu'à présent sont des instruments et des ustensiles. Les instruments: des marteaux-haches, aiguilles, alene etc., sont faits en corne de cerf et en os. Des ustensiles tels des cuillères, des pots, des verres, des vases à boire, des rondelles percées d'un trou et des plaques percées de trois trous sont faits en terre mal cuite ayant une couleur brun-foncé un peu rougeâtre. De la manière dont ils ont été travaillés, ainsi que des ornements qu'ils portent on voit que les instruments en corne et les ustensiles en terre cuite, se rapportent à deux périodes différentes. Il n'a été découvert, jusqu'à présent, aucun objet en pierre. A la suite des fouilles qui auront lieu dans l'avenir, on espère pouvoir préciser plus exactement l'époque néolithique de cette station.

BIBLIOTEKA PUBLIKE
"MARIN BARLETI"
SHKODER

Topografia e zbulimeve të Maliqit 1 : 50,000

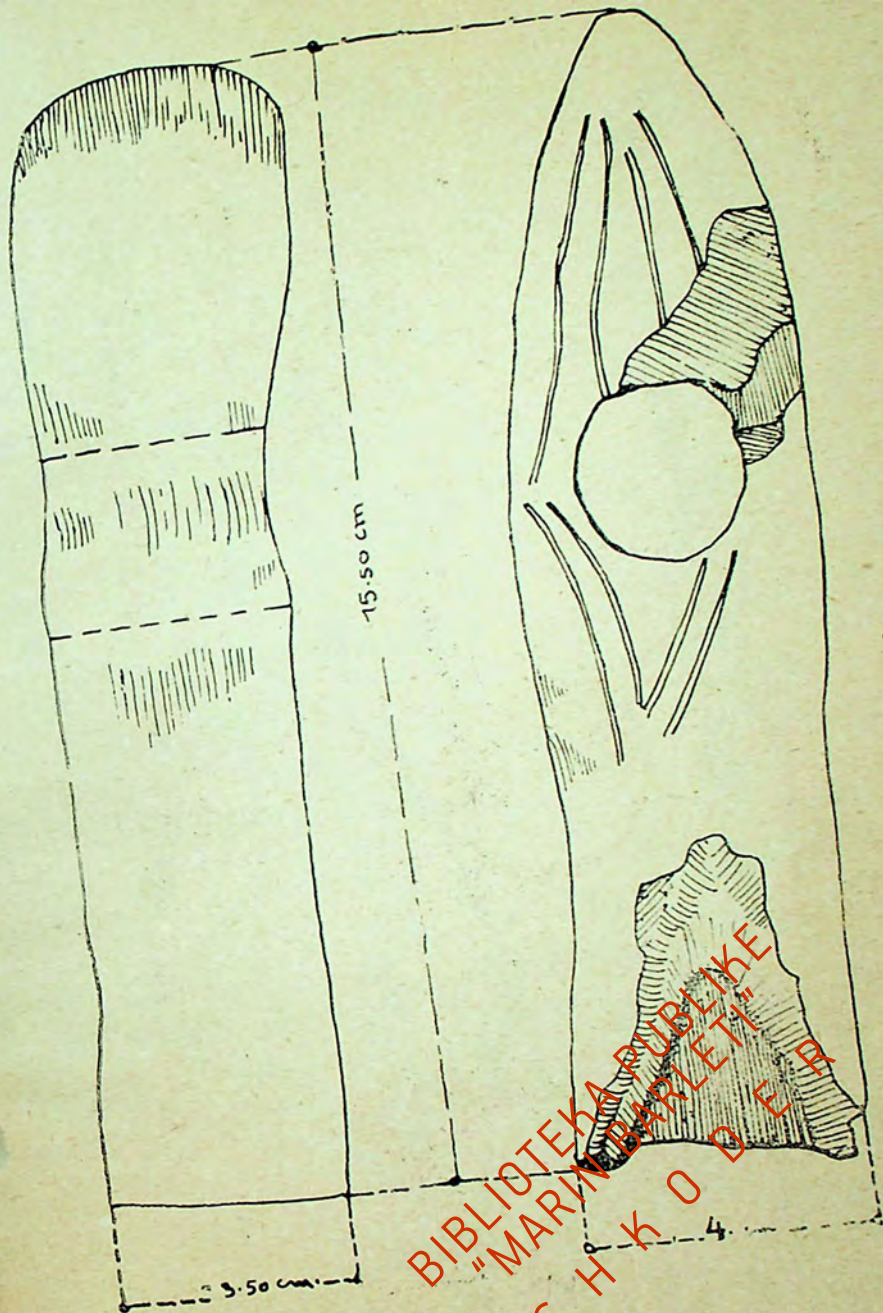
SHËNIM: Skicat që pasojnë janë nga të objekteve prehistorike të gjetura gjatë gërmimeve në Maliq. Madhësia e tyre është natyrale.

BIBLIOTEKA PUBLIKE
"MARIN BARLETI"
SHKODER

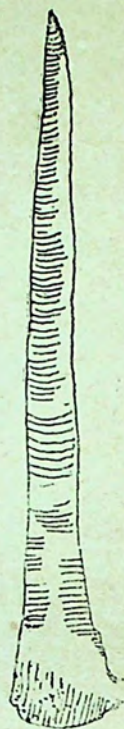
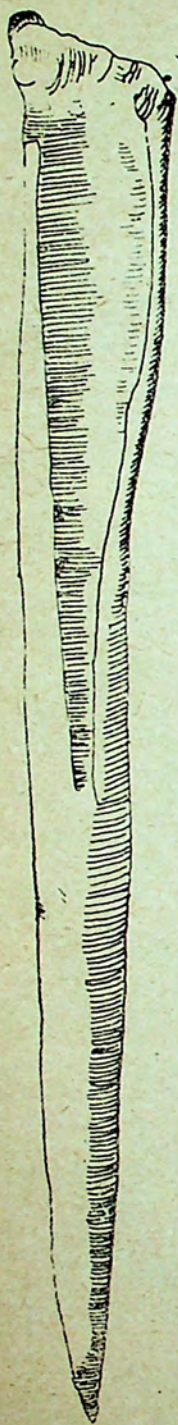

BIBLIOTHEKA PUBLIKE
"MARSH BARLETTI"
S H K O D E

ÇEKAN PREJ BRIRI TË DKERIT

CEKAN-SËPATË PREJ BRIRI TË LIMUAR

BIBLIOTEKA PUBLIKE
"MARIN BARLETI"
SHKODER

VEGLA PREJ BRIRI DHE ESHTRE

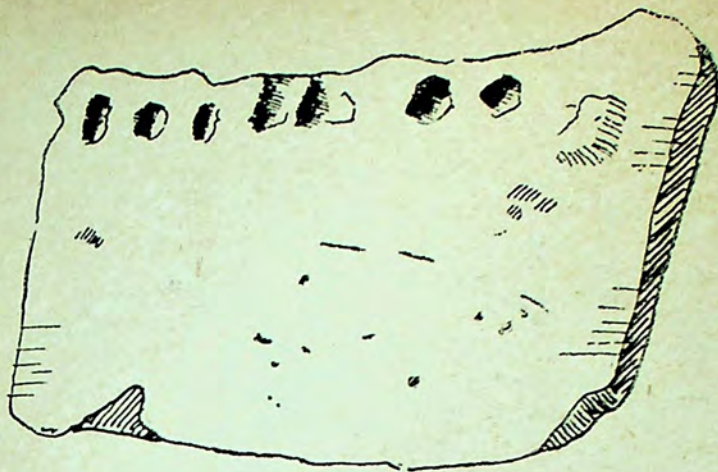

Fig. 1.

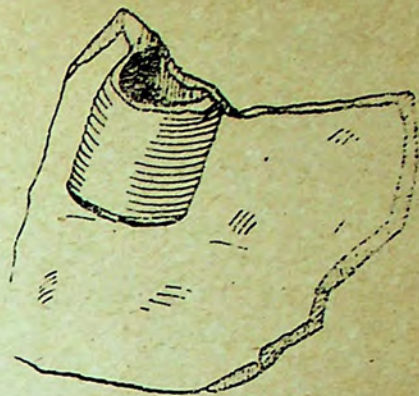

Fig. 2.

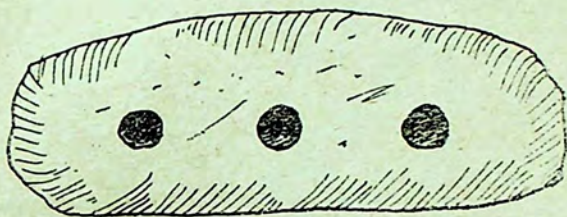

Fig. 3.

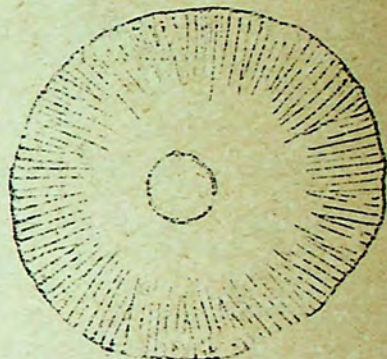

Fig. 4.

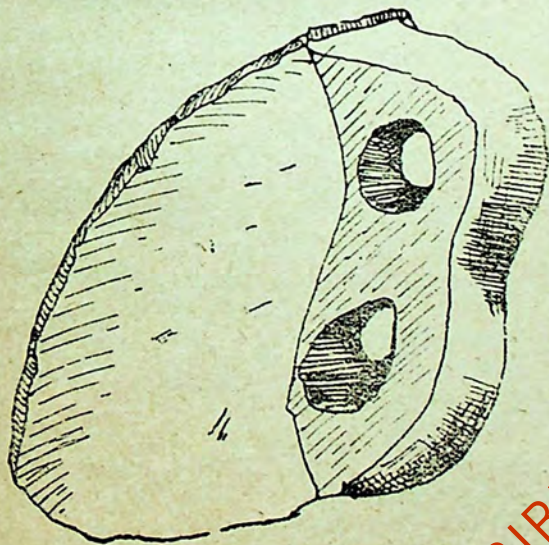

FIG. 5

FIG. 6

PJESE KERAMIKE

BIBLIOTEKA PUBLIKE
"MARIN BARLETI"
SHKODER

LËVIZJA SHKENCORE E INSTITUTIT

Nga mbledhjet e seksioneve

Në sesjonin e saj të vjечëm, Asambleja e Përgjithëshme e Institutit të Shkencave vendosi që planet e punës të Seksioneve, përpara se t'i paraqiten Asaj për aprovim, të shqiptohen e të diskutohen nga mbledhjet plenare të Seksioneve, të përbëra nga anëtarë dhe bashkëpunëtorë shkencorë të Institutit. Ky vendim u muar me qëllim që të dalin sugjerime e propozime të reja nga vetë bashkëpunëtorët për një organizim më të mirë të punës. Duke vepruar kështu Seksionet përfitojnë nga eksperiencia e bashkëpunëtorëve të tyre dhe planet i paraqiten Asamblesë si frut i një pune kolektive.

Seksioni i Gjuhësisë dhe Letërsisë

Në mbledhjen e bashkëpunëtorëve të Seksionit të Gjuhësisë e të Letërsisë që u-bë më 28 Qershor, u-bisedue mbi planin e punës së këtij Seksioni të vitit 1949.

Së parit u-bisedue puna e Fjalorit shqip që asht në të mbaruem e sipër e u-theksue puna e definicionit të disa fjalëve filozofike, ekonomike e sociologji për të cilat duhet kujdes në të dhanë definicionin e tyre, që të përkufizohen drejt e mirë e të mos dalin shtrëmbënime kuptimi.

U-propozue që të shtohet numuri i kso-mbëllavet të gramatikës së hartueme për Institutin prej prof. K. Cipos e të shtypet në 10.000 copë.

Për terminologjinë shkollore që asht tue u-përkthye prej Seksionit në bashkëpunim me profesorët e lëndës u-propozue që emnat e bimëve, të shtazëve, të zogjvet, të veglavet etj. të përkthehen sa ma mirë e të shtihen edhe në Fjalori të shqipes.

U-bisedue edhe puna e hartimit të historisë së letërsisë prej Institutit, që për çdo epokë e fazë të letërsisë (si p.sh. Naimin dhe epokën e tij) të bisedohet e të rrihe-kjo prej një komisioni prej disa vetësh, se mund të dalin në shesh sugjerime e mendime të tjera, që muud ta ndreqin e ta plotësojnë atë punë.

Gjatë mbledhjes së këtij Seksioni u-bisedue dhe për Seksionin e Folklorës, që asht krijue rishtas. Si problema kryesore të reja për këtë Seksion, veç lidhjeve që do të mbahen me njerëz që mbledhin folklor, rrethi i të cilëve duhet zgjanue, u-bisedue që të dërgohen ekipe për të mbledhë kangë të lufjës Nacional-Çlirimtare dhe materjal mbi legjendën e Skënderbeut.

Seksioni i Shkencave të Natyrës

Mbledhja plenare e këtij Seksioni u bë më 30 Qershor. Gjatë shqyrtimit të planeve (plan'i Seksionit, i Muzeumit dhe i Shërbimit Hidrometeorologjik) u ngritën çeshtje të rëndësishme për punën e këtij Seksioni dhe duallë sugjerime dhe propozime të vlefshme; disa prej këtyre do t'i parashtrohen Asamblesë së Përgjithëshme për diskutim e aprovim; disa të tjerë do të kihen parasysh në hartimin e planeve perspektivë.

Veçanërisht u diskutua çeshtja e aktivizimit të anëtarëve dhe bashkëpunëtorëve për punë të Institutit dhe u ndje nevoja e një bashkëpunimi më të ngushtë e më të fuqishëm ndërmjet bashkëpunëtorëve dhe institutit. Për ta mbajtur të gjallë këtë bashkëpunim do t'i propozohet Asamblesë që kontaktet ndërmjet bashkëpunëtorëve të jenë më të shpeshtë; një herë në tre muaj për shembëll, dhe bashkëpunëtorët e çdo dikasteri të bëjnë mbledhje midis tyre një herë në muaj për të marrë në bisedim çeshtje të Seksionit që u takojnë.

Çeshtje të tjera me rëndësi që u diskutuan e u diskutuan në këtë mbledhje janë: nevoja e krijimit të një komisioni për të studjuar mundësitë e transformimit të kushteve natyrore të vëndit tonë me anë bre-zash pyjlore, dhe nevoja e krijimit të një kompleks-laboratori, i cili të përfshijë laboratorin kimik ekzistonjës të Shtetit, një Seksion për kërkime, një seksion për studimin e bimëve medicinale të egëra e të seleksionuara me anën e kulturës dhe një laborator fizik për matjen e rezistencës së materjaleve. Edhe këto çeshtje do t'i parashtrohen Asamblesë së Përgjithëshme për aprovim.

Seksioni i Historisë, Sëcjologjisë dhe Ekonomisë:

Në mbledhjen e anëtarëve dhe bashkëpunëtorëve të këtij Seksioni, që u bë më 30 maj 1949 u shtrua dhe u diskutua gjerësisht plani i punës së Seksionit. Si rezultat dualë disa sugjerime rreth ekspeditave arkeologjike dhe etnografike të Muzeut; gjithashtu u vendos që të krijohen në gjirin e Seksionit dy komisione: një për studime juridike dhe tjetri për studimin e ekonomisë së vëndit tonë.

Komisioni do të ketë si lëndë pune studimin krahasues të konstitucioneve dhe të së drejtës konstitucionale Shqipëtare, historinë e legjislacionit dhe të administratës gjyqsore në Shqipëri. Sa për komisionin për studimin e ekonomisë së Vëndit tonë u propozua që të mos kufizohet më vetëm në studimin e bujqësisë, siç qe paraparë në plan, po të përmbledhë dhe degët e tjera të veprimtarisë ekonomike, kështu që të dy këto komisione të mund të kontribuojnë në mënyrë të përshtatur në përgatitjen e historisë së Shqipërisë 1878—1939, që figuron si detyrë kryesore e planit të Seksionit dhe në aktivizimin e forcave shkencore të Vëndit tonë.

Nga mbledhja e Seksionit u ngrit si nevojë që takime si ky në mes të anëtarëve e bashkëpunëtorëve të Seksionit të mos jenë të rrallë e të kufizuar po të bëhen një institucion i përhershëm.

BOTIMET

— Në kujdesin e Institutit të Shkencave gjatë muajit Prill doli në qarkullim vepra e Lenin-it «Shteti dhe Revolucioni», dhe gjatë muajit Qershor një tjetër vepër e Lenin-it «Imperializmi faza më e lartë e Kapitalizmit».

Gjatë muajit Qershor qarkulloi Nr. 1 i këtij viti i Buletinit të Institutit të Shkencave me lëndë shkencore të zgjedhur.

Është vënë në shtyp dhe do të qarkullojë së shpejti: «Origjina e Familjes, pronës private dhe Shtetit», e Fr. Engels-it.

Janë gati për t'u dhënë në shtyp: «Antologjia Sovjetike» e mbledhur me kujdesin e Seksionit të Folklorës. Veprat e

Lenin-it «Ç'të bëjmë?», «Një hapë përpara dy hapa prapa», «Dy taktikat e Social-demokracisë Ruse».

EKSPEDITAT

Qysh nga fundi i dimrit, duke përlituar nga stina e prenverës dhe e verës janë bërë një sërë ekspeditash nga ana e të dy Muzeumeve:

Muzeumi Arkeologjik-Etnografik kreu këto ekspedita:

— Me datë 24-25-11-49 në Shërmirë (rreth i Tiranës) në një manastir të kohës mesjetare u gjenden disa gurë ornamentesh dhe një mbishkrim latinisht.

— Në Petrelë prej datës 15-11-49 deri në datën 30-11-49. Në kalanë mesjetare të Petrelës u rregulluan shkallët dhe u riparuan disa mure të rënë. Në muret heleenistike gjysmë orë në lindje të kalasë së Petrelës u gjent një kapital i stilit Dorik të vonëshëm.

— Në Durrës një ekip prej tre vetash në datat 31-11-49 dhe 1-IV-49, në Krujë me datë 28-29-11-49, në Berat prej datës 24-IV-49 deri më 4-V-49. Këto ekspedita janë bërë me qëllim inventarizimi të objekteve me karakter historik dhe artistik. Po me këtë qëllim janë bërë në rrethin e Tiranës eskursione të shkurtëra në data të ndryshme.

— Me datë 19-20-IV-49 ka shkuar në Kavajë një i deleguar i Muzeumit për të tërhequr disa objekte të gjendura në një kanal gjatë gjërimeve për punimin e tokës, nga ana e Shkolës bujqësore të atjeshme.

— Prej datës 15-V-49 deri më 30-V-49 nga ana e Seksionit të Arkeologjisë një ekip i përbërë prej dy vetash bëri një ekspeditë në Zgërdhesh (Rrethi i Krujës). Qëllimi i kësaj ekspedite ka qenë pastriku i pyllit, ku ndodhet kalaja, për të dalë në mes muret rrethues dhe godina të tjera, që mund të kishte brënda, për të pasur një përshkrim ekzakt të planimetrisë së kalasë dhe të kohës kur është ndërtuar kalaja, me që gjer më sot nuk ka pasur asnjë dëni mbi këtë pikë. Gjatë këtyre gjërimeve u gjent një statuet i pu-

nuar në mermere të bardhë dhe një tjegull me dy shkronja. Kjo ekspeditë dhe rast për një punë fillestare. Në të arthmen mbetet të bëhet një punë më e madhe, për të dalë në shesh karakteri i vërtetë historik i qytetit (kalasë).

— Prej datës 23-28 Korrik të këtij viti u krye një ekspeditë shkencore në rrethet e Myzeqesë dhe të Elbasanit. Qëllimi kryesor i kësaj ekspedite ka qenë studimi i ikonostaseve të skulptëruara në dru, të kishave të këtyre rrethëve. Kjo mjeshteri ka arritur në vendin tonë një zhvillim artistik të lartër qysh nga shekulli XVIII dhe ka qenë në kulm në fillim të shekullit XIX.

Në radhë të dytë një vëmendje e posaçme iu kushtua edhe pikturimit të brëndëshëm e të jashtëm të këtyre kishave, ikonave dhe objekteve të tjera me karakter fetar, si dhe arkitekturës së tyre. Mbi këto u bënë mjaft konstatime dhe vrejte interesante.

Gjatë kësaj ekspedite u kryen studime edhe në dy kështjella llire: n' atë të katundit Belsh të Dumres (Elbasan) dhe në një tjetër krejt të panjohur deri tashti ndërmjet katundit Xherije e Grykësh të Dumresë. Nga konstatimet e bëra dalloje që të dyja këto kështjella i përkasin të pakën shekullit të III-të P. Ep. Re.

Më në fund u vizitua edhe Llixha e Elbasanit mbase këtu u zbuluan themele të vjetra me rastin e ndërtimeve të reja termale, që janë duke u bërë në këtë qendër. Nga këto u kupëtua se Llixha u përdor për nevoja shëndetsore të pakën qysh në shekullin e mesmë.

Muzeumi i Shkencave të Natyrës kreu këto ekspedita.

— Prej datës 9-V-'49 deri më 15-V-'49 një ekip i repartit të gjeologjisë, në bashkëpunim me Ministrinë e Industrisë bëri një ekspeditë në zonën Pishkas Skorskë (rrethi i Elbasanit) dhe në luginën e Bishtacës. Qëllimi i ekspeditës ka qenë kon-

trollimi i afioramenteve minerale të zonës, përpilimi i hartës gjeologjike, petrografike dhe minerale. Ekspedita me gjithë vështirësitë që hasi pati sukses dhe i arriti plotësisht qëllimit. Ekipi shoqërohej prej geologut sovjetik Stankjev, i cili me eksperiencën e tij ka dhënë ndihmën pa kursim.

— Repartet e gjeologjisë dhe të zoologjisë përbërë nga katër veta, prej datës 29-V-'49 deri në 4-VI-'49 bënë një ekspeditë në Rrethin e Shkodrës për të mbledhur material shkencor, për pasurimin e Muzeumit, për të studjuar materialin në vend dhe për të bërë vrejte, në lidhje me ekonominë e vëndit.

Ekipi i Gjeologjisë ka kontrolluar, ka bërë vrejte dhe ka marrë shënime mbi formacionet gjeologjike dhe mbi afioramentet.

Ekipi i zoologjisë ka mbledhur material iktiologjik të Liqenit të Shkodrës, të Bunës dhe të Drinit, në ujrat e Rrethit të Shkodrës; ka mbledhur material të njejtë të ujrave të kripura dhe të bregdetit të Shëngjinit.

Njëkohësisht ekipi ka bërë vrejte natyre shkencore mbi zhvillimin e kulturës së pishqeve, mbi llojet dhe vlerën ekonomike të këtyre.

K O N F E R E N C A

— Me iniciativën e Institutit të Shkencave për tri ditë rresht, duke filluar nga data 8 Gusht u mbajt një konferencë, gjatë së cilës u diskutua mbi rregullat e ortografisë së gjuhës shqipe, të hartuara nga Komisioni i posaçëm për këtë qëllim pranë Seksionit të Gjuhës dhe Letërsisë.

Në këtë mbledhje morën pjesë të gjithë ata që interesohen për këtë problem me rëndësi të gjuhës sonë dhe që janë kompetentë të japin mendimin mbi këtë temë.

Pas diskutimeve të gjata dhe pasi u morën dhe u rrafsh shumë mendime u mori mbledhja, duke i'u lënë Komisionit, që pasi të studiojë të gjitha mendimet e çfaqura dhe sugjerimet t'i japë fund punës brënda këtij viti.